УДК [904.4:725.182](477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.03.11

І. А. Готун, О. М. Казимір, О. В. Манігда, А. В. Борисов

ЗАБУТИЙ ОСЕРЕДОК ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

Середню Наддніпрянщину загалом, а узбережжя Канівського водосховища зокрема фахівці обґрунтовано вважають добре вивченим у археологічному відношенні регіоном, тому фіксація Північною експедицією ІА НАН України ще одного городища у складі Дніпровської укріпленої лінії виявилась певною мірою несподіваною. Тим не менше, така пам'ятка існує, понад те, згадки про неї фігурували в публікаціях XIX ст. Недавні дослідження осередку дозволяють не лише заново ввести пункт до наукового обігу, а й ставити питання щодо його ролі й місця серед синхронних старожитностей регіону, а роботи над створенням археологічної геоінформаційної системи «давньоруське городище Гребені» відкривають широкі перспективи подальшого вивчення пам'ятки та заходів з її охорони і використання у просвітницькій діяльності

***Ключові слова*:** *середньовічна доба, городище, Київська Русь, Дніпровська лінія укріплень, Гребені.*

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

Уже доводилось відзначати, що навіть у регіонах, які вважають добре вивченими, завжди є місце новим відкриттям (Івакін та ін. 2022, с. 92), причому це стосується і випадків, коли йдеться не просто про багаторазово відвідану науковцями площу, а й про певною мірою особливі райони. У фаховій літературі на прикладі одного із археологічних комплексів констатована наявність справжніх сузір'їв відомих пам'яток, що утворюють археологічні мікрорайони, складені не лише окремими пунктами, а і їхньою сукупністю. Означені поєднання потребують багатоструктурної системи забезпечення відродження і збереження історико-культурного надбання, сприяння функціонуванню їх у сучасному соціокультурному середовищі разом з природними ландшафтами, перебуваючи у складі яких об'єкти культурної спадщини відіграють провідну, змістовну роль (Пряхин 1995, с. 15, 17; Дорофеев и др. 2002, с. 53—55; Заключение… 2002, с. 66). Осередки з такими характеристиками описані у публікаціях не раз (Готун 2004, с. 13, 14; 2011, с. 46; 2017; Готун, Казимір 2006, с. 63—65; 2010, с. 100, 101; Акуленко, Готун, Максимов 2007, с. 99 та ін.) і яскравим прикладом виступає комплекс пам'яток навколо с. Гребені на узбережжі Канівського водосховища [1] (Петраускас та ін. 2018, с. 99; Готун та ін. 2019, с. 84; Готун 2020, с. 68 та ін.).

Неординарні об'єкти історико-культурної спадщини на цій території привернули увагу ще на початку становлення вітчизняної археології як науки і пов'язані, передусім, з діяльністю В. В. Хвойки, який в околицях села відкрив пункти з цікавими фрагментами посуду та знарядь праці (на їх основі дослідник згодом виділив трипільську археологічну культуру) і розкопав два кургани зі скіфськими похованнями. Виявлені тут наукомісткі матеріали разом із результатами розкопок палеолітичної Кирилівської стоянки в Києві стали ілюстрацією проголошеної дослідником 16 серпня 1899 р. на XI Археологічному з'їзді доповіді «Кам'яний вік Середнього Придніпров'я», попри те, що В. В. Хвойка був людиною дуже м'якою і рідко наважувався виступати на подібних форумах. Ставлення до викладеного присутні на засіданні російські й зарубіжні вчені і аматори виразили гучною та палкою овацією. Візуалізації почутого сприяла організована з ініціативи Б. В. Ханенка дещо раніше, 11 серпня, наукова екскурсія до місця розкопок за участі еліти тодішньої археологічної науки: голови Імператорського Московського археологічного товариства графині П. С. Уварової (голови з'їзду), голови Імператорської археологічної комісії графа

© І. А. ГОТУН, О. М. КАЗИМІР, О. В. МАНІГДА, А. В. БОРИСОВ, 2022

1. Автори щиро вдячні волонтерам експедиції Ірині Філіповій та Сергію Кирпі за технічну допомогу, надану при підготовці публікації.

О. О. Бобринського, професорів провідних університетів Росії В. Б. Антоновича (голови ученого комітету з'їзду), Д. М. Анучіна, М. І. Веселовського, Ю. А. Кулаковського, Д. І. Багалія, Е. Р. фон Штерна, приват-доцента В. Г. Ляскоронського (секретаря з'їзду), секретаря Імператорського Московського археологічного товариства В. К. Трутовського і члена товариства В. О. Городцова, члена Санкт-Петербурзького Археологічного інституту генерал-лейтенанта М. Ю. Бранденбурга та ін. (Колеснікова 2008, с. 4, 5, 70). На думку фахівців, В. В. Хвойка проводив показові розкопки на полі за південно-східною околицею с. Гребені, на обмеженому яром та балкою краю плато, неподалік повороту на Юшки з дороги Гребені—Ржищів (Відейко 2006, с. 34). Урочищам обабіч названого місця в усній народній творчості навколишнього населення відведена досить цікава роль.

Так, знавець старожитностей краю службовець Київської духовної консисторії Л. І. Похілевич зафіксував зумовлену слідами давніх поселень легенду щодо перебування у обнесеному валами та вкритому густим лісом і садами розташованому поруч урочищі «Виноградне» табору розбійників, які займалися пограбуваннями на Дніпрі (за іншим її варіантом — на шляху із Києва на південь), здійснюючи підготовку до набігів у сусідньому урочищі «Янче» (Похилевич 1887, с. 135; 2005, с. 52). Задокументовані Л. І. Похілевичем перекази чітко фіксують існування обнесеної валами певної території з густим лісом і садами на противагу місцю підготовки до походів. На підставі цієї інформації існування у «Виноградному» оточеного валом підокруглого городища згадав у «Археологічній карті» і В. Б. Антонович (Антонович 1895, с. 29).

Пам'ятка не увійшла до загальних праць («Древнерусские городища…» А. В. Кузи, «Слов'яно-руські городища…» М. П. Кучери, «Довідник…» Н. І. Шендрик, «Історія міст і сіл…», «Короткий список…», «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» тощо), але осередок взято на облік як городище XI—XIII ст. розмірами 400 × 500 м, обстежене у 1960 р. М. М. Шмаглієм і Є. О. Петровською, у 1975 р. — М. П. Кучерою, у 1991 р. — М. Ю. Відейком в урочищі «Городище» за 2,5 км на південний схід від села на терасі великої зарослої чагарниками і пошкодженої укріпленнями часів Другої світової війни котловини. На нього М. П. Кучера у 1975 р. виготовив «Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР (нерухомого)» (індекс 1.1.1274-2.10.10), який, щоправда, без прив'язки до місцевості та посилання на звіт М. М. Шмаглія і Є. О. Петровської 1960 р., включає окомірний план фортифікацій (рис. 1), згодом опублікований О. В. Бреяк (Бреяк 2006, с. 64). Місцезнаходження вказане як ур. «Городище» на південь від села, відстань до Гребенів визначена як 4 км, потужність культурного шару з матеріалами ранньозалізного часу та періоду Київської Русі встановлена як 0,5—0,7 м, датування зазначене як перша половина I тис. до н. е. і XI—XIII ст. Документ містить інформацію про взяття пам'ятки під

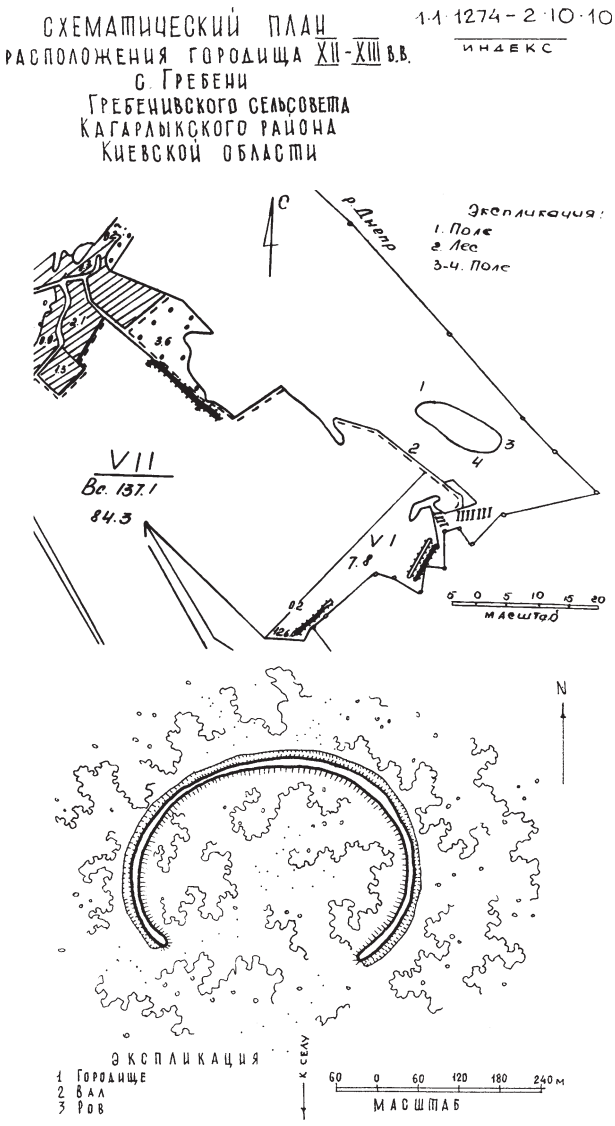

Рис. 1. Схематичний план городища (за М. П. Кучерою) з паспорта пам'ятки

охорону згідно прийнятого 23.11.1970 р. Рішення виконкому Київської облради депутатів трудящих № 806 і посилання на Охоронне зобов'язання від 05.07.1970 р. № 4. З науково-популярних праць та інтернет-ресурсів теж відомо про датоване XII—XIII ст. городище розмірами 300—400 м зі вцілілими валами і ровами на території згаданого порослого лісом урочища за 4 км на південь або за 2,5 км на південний схід від села (Бреяк 2006, с. 62, 63; Село… 2022 та ін.). Видається суттєвим, що у цьому випадку площа обширного урочища «Виноградне» звужена і конкретизована у межах значно меншого за територією урочища «Городище», що заслуговує на окрему увагу.

Аналіз джерел дозволяє дещо прояснити ситуацію і констатувати, що включені до складу паспорта схематичний план і фото відображають реалії розташованих з південного сходу від села городища зарубинецької культури і курганного могильника доби Київської Русі. Помітний на космічних знімках укріплений осередок знаходиться за 0,6 км на схід від крайніх садиб на утвореному приблизно за

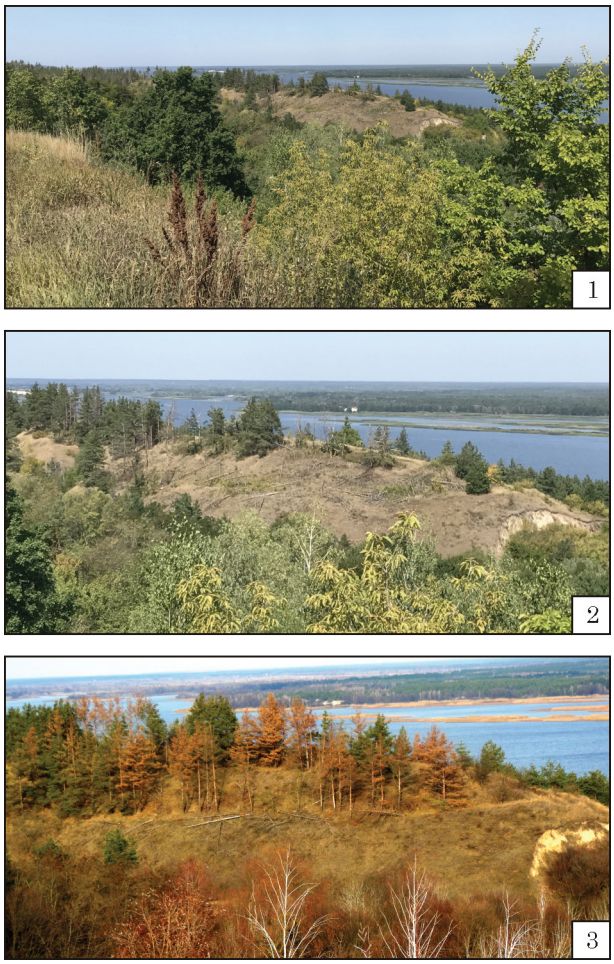

Рис. 2. Городище зарубинецької культури на південно-східній околиці с. Гребені, вигляд з півдня з поетапним наближенням до укріпленого майданчика: 1 — пам'ятка в контексті; 2 — городище; 3 — ескарпи

70 м над плесом і віддаленому на 200 м від плато останці витягнутого вздовж течії мису корінного берега Дніпра (рис. 2). З півдня останець обмежує глибока балка «Васалівщина», з півночі він майже цілком зруйнований обривами та зсувами. Відчутно пошкоджений польовими фортифікаційними спорудами Другої світової війни майданчик городища розмірами 160 × 100 м відділений від гребеня мису сідловиною. Вздовж його південного схилу зафіксовані сліди двох уступів-ескарпів завширшки до 5 м, заввишки 3—5 м. У 1978—1979 рр. Є. В. Максимов, Р. В. Терпиловський та І. Б. Зеленецька відкрили тут кілька сотень квадратних метрів і вивчили зарубинецьке житло з бронзовою фібулою у заповненні, а загалом знахідки (колекція Наукових фондів ІА НАН України № 53/IV) датовані І ст. до н. е. — І ст. н. е. У закладеній через ескарп траншеї виявлено рів завширшки 3,1 м і завглибшки до 0,75 м і рештки валу перед ним. Паралельно з розкопками городища вивчались також розташовані поруч поселення й могильник (Максимов, Терпиловский, Зеленецкая 1978; Максимов, Зеленецкая 1979, с. 3, 4; Максимов, Петрашенко 1980а, с. 299; Петрашенко, Козюба 1999, с. 46; Відейко 2006, с. 160; Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005, с. 112, рис. 225; Солтис 2006, іл. III: 2; Блажевич 2007, с. 171; Бреяк 2006, с. 65). Охарактеризовану пам'ятку ідентифікували як городище біля с. Гребені з «Археологічної карти» В. Б. Антоновича (Петрашенко, Козюба 1999, с. 46) і, вочевидь, саме її назвали такою, що руйнується у результаті зсувів у Дніпро (Відейко 1993, с. 19). Як інтенсивно, особливо у північній частині, зруйноване зсувами та частково пошкоджене польовими укріпленнями 1943 р. городище І ст. до н. е. — І ст. н. е., відоме В. Б. Антоновичу і обстежене у 1979 р. Є. В. Максимовим та І. Б. Зеленецькою, а у 1991 р. М. Ю. Відейком пункт включений до затвердженого рішенням Київської облради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV «Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

Таким чином, паспорт городища в Гребенях поєднує дані щодо двох укріплених осередків нижче по Дніпру відносно села: на титульній сторінці хронологія позиціонована як «І половина І тис. до н. е.; XI—XIII ст. н. е.», а історичні відомості включають інформацію, що городище збудоване племенами Середнього Подніпров'я у першій половині І тис. до н. е., за давньоруської доби як укріплене поселення воно було використане вдруге; на фото, як уже відзначено, зображено саме фортифікований пункт зарубинецької культури, на території якого знахідки давньоруського часу не простежені; на графічному матеріалі датування осередку відповідає пам'ятці часів Київської Русі, а назва урочища не збігається з місцем розташування городища зарубинецької культури. Понад те, окремих коментарів потребує також характеристика «займає пониження на правому березі Дніпра і оточене валом і ровом», оскільки зарубинецька пам'ятка опоясана не валом та ровом, а ескарпом, оборонні споруди з одного боку дійсно практично не простежуються, проте це стосується північно-східної частини осередку, тієї самої, що постраждала внаслідок ерозії, натомість на ілюстрацію нанесено майже круглої форми вал і рів зі сходу, півночі і заходу від майданчика. Та й указаний на південь напрямок до села не відповідає реаліям пункту. Наведені обставини зумовили пошук іншої укріпленої пам'ятки неподалік і розпочався він зі згаданого урочища «Городище». Тобто, ідентифікація описаного В. Б. Антоновичем за матеріалами Л. І. Похілевича осередку виявилась все ще актуальною, хоча сподівання на фіксацію у XXI ст. на Середньому Дніпрі, до того ж — неподалік від Києва, незадокументованого укріпленого поселення носили почасти фантазійний характер. Зрештою, результати могли звестись до фіксації повного знищення пам'ятки, що траплялось, на жаль, неодноразово, тим не менше, інформація потребувала перевірки.

Описуючи пам'ятки навколо Гребенів, В. О. Петрашенко і В. К. Козюба відзначали, що назва урочища «Городище» засвідчує наявність укріплень і водночас звертали увагу на безрезультатність їхніх пошуків експедицією 1960 р., яка, попри інформацію О. В. Серова про існування городища з південно-східного краю котловини, виявила навко-

ло останньої лише обвалування лісу. Дослідники також акцентували на зображенні на картах 1860-х рр. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського фортифікацій на південному краю Янчиного яру і на існуванні зручного для городища мису біля поселення трипільської культури і невизначеного часу на північно-західному краю котловини. Крім того, вони звертали увагу на простежений у довжину більше, ніж на 100 м меридіонально спрямований валоподібний насип завширшки 5—6 м і заввишки 0,5—1,0 м, який повертав іноді майже під прямим кутом з півночі від місця фіксації давньоруського культурного шару у західній частині котловини. З огляду на міркування щодо недоцільності існування укріплень у котловині з воєнної точки зору і густі чагарники, що заважали огляду, спроби виявлення пункту припинено (Петрашенко, Козюба 1999, с. 55). Водночас, використання космічних і аерофотознімків при пошуках археологічних пам'яток зумовило припущення, що топоніму «Городище» в урочищі «Виноградне» біля Янчиного лісу відповідає з одного боку — концентрація пунктів давньоруського періоду, у складі якої бракує лише городища, з іншого — специфічний об'єкт у названому районі на космічному знімку, що дозволило висловити сподівання на можливу фіксацію тут укріпленої пам'ятки при перевірці цієї ідентифікації у ході польових робіт (Відейко 2006, с. 158—160).

Вочевидь, згадану концентрацію становлять два давньоруські селища у супроводі, схоже, синхронних, курганних груп, за 1,6—1,8 км вище за течією, за глибоким Янчиним яром в урочищах «Виноградне / Оністратів Шпильок» і «Янче», ще одне за 1,6 км нижче по Дніпру, в урочищі «Жидова Долина» та поселення у котловині в урочищі «Городище». Не аналізуючи, чи кожну четвірку неукріплених пунктів серед зумовленої природними та соціально-економічними чинниками групи різночасових пам'яток (із майже 25 відомих на сьогодні об'єктів лише вздовж краю берега без урахування виявлених у глибині плато) неодмінно повинен супроводжувати фортифікований та не переймаючись причинами, крім власне топоніма, розміщення такого осередку у складі охарактеризованої сукупності саме поруч селища в урочищі «Городище», варто констатувати, що укріплене поселення край спрямованого до урізу води стрімкого узвозу Північна експедиція ІА НАН України, яка займалась моніторингом сучасного стану пам'яток археології у с. Гребені та у його окрузі [1], зафіксувала, причому, він розташований дійсно в указаному місці (Моця та ін. 2018, с. 97; 2019, с. 98).

Поза сумнівом, локалізацію пам'ятки зумовила наявність у цьому місці броду через Дніпро. Існування останнього засвідчене евакуацією у 1941 р. по ньому худоби на лівий берег (Гребени… 2016), відповідно, і у середньовічні часи об'єкт також міг функціонувати для контролю над ділянкою Дніпровського водного шляху та переправою через річку. Схожа ситуація відзначена і відносно сусіднього с. Стайки, де через брід біля осередку доби Київської Русі у 1941 р. теж діяла переправа для вивезення в тил матеріальних цінностей (Григор'єва, Лавриненко 2011, с. 20).

Фахівці довели, що соціальний зміст більшості дніпровських городищ визначався передусім включенням їх до єдиної оборонної системи півдня Русі. Головне їхнє завдання полягало у сторожовій та сигналізаційній, чому сприяло розташування таких осередків за 7—10 км один від одного, службі, а період найвищого підйому життя у названих центрах припадав на XII—XIII ст., коли боротьба з половцями стала загальнонародним завданням. Характерно, що розміщені у місцях переправ чи бродів найкрупніші дніпровські фортеці з часом перетворились у справжні міста (Довженок 1948, с. 40; 1975, с. 10; Толочко 1980, с. 126, 150). Так, на думку Б. О. Рибакова, одну із досліджених на дитинці Вітачева споруд можна ідентифікувати зі зведеною на підсипці заввишки 3 м і діаметром 50 м розміщеною відокремлено від забудови сигнальною баштою. Всередині будівлі простежені піч і сліди стовпів, пласка покрівля була засипана пропеченим у верхній частині метровим шаром землі, перекритим дуже товстим шаром золи від соломи і тонкої лози. Згори цієї невеликої одноповерхової вежі на площі 4 × 4 м розводили вогонь. Описаний майданчик був єдиним місцем у всьому Вітачеві, звідки одночасно було видно Київ з одного боку і Зарубський брід з протилежного (Рыбаков 1965, с. 35). Зі слідами сигнального багаття ототожнено і зольний шар на Хлерівському городищі — сторожовому пункті у складі Пороської лінії (Довженок 1968, с. 39, 40). Та й загалом укріплення по Дніпру виникали поруч зручних для форсування, відповідно — стратегічно важливих для охорони столиці на випадок загрози як з півдня, так і з лівого берега місць, відносно чого показові фортеці у Трипіллі, Халеп'ї, Вітачеві, Стайках, Ржищеві, Балико-Щучинці, Ходорові, Григорівці, Бучаку, Селищі, Каневі, Пекарях (Каргер 1950, с. 46; Рыбаков 1965, с. 34; Максимов, Петрашенко 1980b, с. 4; 1988, с. 3; Толочко 1980, с. 141—150; Куза 1985, с. 39; Блажевич 1989, с. 23; 1990, с. 31; Максимов, Максимов 1989, с. 114; Грушевський 1992, с. 280, 281 та ін.), причому, як вважають, для кращого захисту бродів городища Дніпровської укріпленої лінії намагались максимально наблизити до переправ, існування яких засвідчують складені до створення Канівського водосховища дніпровські лоції і згадують пам'ятки писемності давньоруської доби. Так, дослідники зауважили, що подолання водної перепони в районі Смоленська і Києва літописець позначив висловом «*перееха в лодьи чересь Дньпръ*», натомість у решті випадків були застосовані терміни «*перебродишася*», «*переидоша*», «*перебредъ*» тощо. Понад те, Іпатіївський літопис під 1151 р. повідомляє про успіх Ізяслава Мстис-

1. Роботи були організовані з ініціативи й за організаційної підтримки мешканця Гребенів Р. О. Бердника і за фінансового сприяння очільника компанії «Візіком» В. В. Колінька; маючи нагоду, автори вважають своїм приємним обов'язком висловити їм за це щиру вдячність.

Рис. 3. Вигляд на вал давньоруського городища в урочищі «Городище»: 1, 2 — з напільного боку, із заходу — південного заходу; 3 — від нинішнього в'їзду вздовж гребеня насипу, вигляд з південного заходу

лавича та інших князів у протидії спробам Юрія Долгорукого переправитися біля Києва та Вітачева, а згодом — невдачу у зв'язку із форсуванням ним Дніпра з використанням Зарубського броду, спричинену зосередженням на контролі іншої переправи — «коло Івана», а броди поблизу Трипілля та Святополча навіть зберегли свою давню назву (Блажевич 1989, с. 22, 23; 1990, с. 32).

Значення можливості стратегічного контролю над бродом у поєднанні з очевидною економічною привабливістю експлуатації останнього, зокрема і у значно пізніший період, яскраво ілюструє «Універсал Петра Дорошенка митрополиту київському, галицькому і всієї Русі Йосифу Нелюбовичу Тукальському на містечко Стайки та на перевіз через річку Дніпро» від 7 лютого 1669 р., на підставі якого ієрарху було надано відібраний від князів Корецьких розташований поруч Гребенів, дещо вище по Дніпру, населений пункт разом з перевозом: «…*Ижъ для благословения пастырского и для щоденных побожных молитвъ за насъ и все Войско Запорозкое пустилисмо ясне в Богу преосвященному его милости отцу Іосифу Нелюбовичу Токальскому, милостию Божыею православному архиепископу, метрополити киевскому, галицкому и всея России ексарху святейшего апостолского трону Константинополского, пану и пастыреви нашому на ку лепное (?) выстатчане местечко Стайки, любо опустошалое, з* […] *перевозомъ на Днепре, противъ Стаек будучым, позволивши людем, тамъ прыходячымъ, селитися и зосланому от его милости пана пастыра там осажовати, и збирати обивателей, и самому во вшелякомъ безпеченстви отбирати надлежное послушенство и повинность от подданых, так же заведуючи перевозомъ на Днепре Стаецким, жити. О чомъ кождий ведаючи з старшого и меншого Войска Запорозкого товарыства, абы его мил. отцу метрополити киевскому, пану и пастыреви нашому, в обнятю от нас конфермованого местечка Стаекъ и перевоза тамошнего никто найменшое перешкоди чинити не важился…*» (Акты… 1853, с. 119; ред. Сохань 2004, с. 426, 427). У літературі згадані й інші документи подібного змісту стосовно Трахтемирівського, наприклад, перевозу тощо (Жам 2020, с. 79, 80 та ін.).

З огляду на цілковиту підтримку міркувань В. О. Петрашенко і В. К. Козюби про недоцільність влаштування у часи середньовіччя укріплень нижче рівня плато, експедиція вела пошуки вздовж краю останнього. Вони завершились майже відразу: оточений валом та ровом майданчик виявлений з півночі від котловини на вузькій смузі корінного берега Дніпра, що відділяє від його долини значну частину згаданого залісненого заглиблення, лишаючи відкритим тільки східний сектор останнього (рис. 3; 4). А за результатами тахеометричної зйомки пам'ятки, про що йтиметься нижче, пункт, описаний у паспорті як напівкруглий розмірами 300 × 400 м, можна характеризувати як витягнутий у широтному напрямку відчутно нахилений на північний схід майданчик з внутрішніми розмірами 276 × 163 м, обнесений із заходу валом і ровом з розривом-в'їздом завширшки 7 м з південного заходу (рис. 5). Щодо існування його у давнину виникли деякі сумніви, оскільки нинішнє розміщення посеред рівної ділянки останця, хай і навпроти глибокого яру, практично не створювало труднощів потенційному нападнику, при тому, що особливості складного навколишнього рельєфу давали змогу для значно результативнішого його використання. Наведені міркування отримали підтримку від співробітників Ржищівського держлісгоспу, які підтвердили

Рис. 4. Рів городища у північно-західній частині осередку, вигляд з південного заходу та північного сходу

Рис. 5. Сучасний в'їзд на майданчик городища, вигляд з південного заходу та заходу

існування зв'язку між нинішнім в'їздом на територію майданчика і господарською діяльністю в урочищі у XX ст. Відтак, імовірнішим здається влаштування доступу на фортифіковану частину пункту з півночі, між зовнішніми та внутрішніми укріпленнями, які утворювали насправді одну підокруглу систему зі заведеними один за одного по спіралі незамкненими кінцями. Влаштований за описаною конструктивною схемою в'їзд (рис. 6) виводив на спрямований до броду через Дніпро наявний і донині хоч і тривалий час не експлуатований узвіз. Оскільки означена пам'ятка виявилась фактично незадокументованою, одне із першочергових завдань полягало у повноцінній фіксації осередку.

Рис. 6. Ділянка внутрішнього валу над виїздом з майданчика городища до узвозу, вигляд з південного сходу

ТАХЕОМЕТРИЧНА ЗЙОМКА, ОПИС ТА АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ

Комплекс заходів обумовлений необхідністю створення геоінформаційної системи — основи для подальших археологічних досліджень, першочерговим серед яких вбачається створення облікової документації на археологічну пам'ятку.

Методика проведення топографічної зйомки. Роботи розпочато з рекогностування — вибору місця розташування точок знімальної мережі на місцевості. Після огляду, проєктування мережі, закріплення реперів зйомки (20 реперів: R0—R19) здійснено їхню додаткову фіксацію за допомогою GPS-навігатора Garmin Dakota 20, яка дозволяє максимально точно поєднати результати топографічної зйомки з базованими на координатній прив'язці (топографічними картами, аерофотознімками тощо) іншими картографічними основами для створення топографічної основи з нанесенням закладених на пам'ятці шурфів, а надалі — підготовки основи геоінформаційної системи «давньоруське городище Гребені», яка накопичуватиме усю картографічну, схематичну, облікову, аналітичну й іншу необхідну інформацію про пункт.

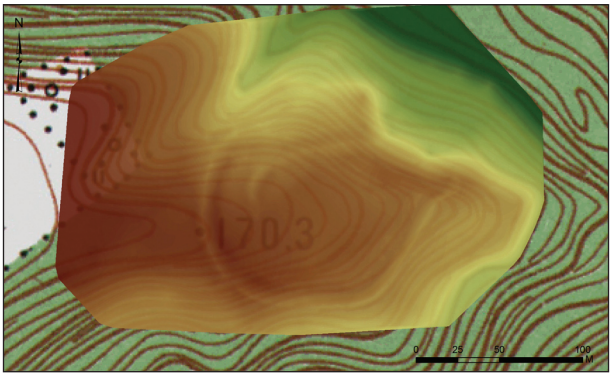

Рис. 7. Модель рельєфу городища, поєднана з топографічною основою масштабу 1 : 10000 (1 см = 100 м) створена за результатами топографічної зйомки (зі звітної документації)

Топозйомку місцевості проведено за допомогою лазерного тахеометра Nikon NPL-332: похибка у горизонтальній площині (x, y) становить max 2 см; по висоті (z) — max 1 см. За основу абсолютних висотних позначок прийнято Балтійську систему висот. Початковий репер зйомки R_0 = + 170,3 м (рис. 7) — балтійська позначка на полі на захід від городища (Карта… 1989). Результати топографічної зйомки оброблено за допомогою програмного забезпечення ArcGIS 10.1. Створено низку планів, моделей рельєфу, аналітичних поверхонь місцевості, проведено площинні обміри пам'ятки. Для реконструкції природного рельєфу в околицях городища у якості картографічної основи його моделі рельєфу використано топографічну карту М 1 : 10000 (Карта… 1989).

Топографічні особливості та обміри пам'ятки. Городище займає обмежений з північного сходу та південного заходу потужними ярами зі стрімкими схилами високий мис на правому березі Дніпра. Зі сходу мис стрімко спускається до русла. На момент обстеження перепад висот між дном ярів та майданчиком городища становив 40—50 м, а між майданчиком та урізом води — 74,5 м. Територія городища сильно заліснена (Bing… 2019), особливо у центральній частині майданчика, де підлісок майже непрохідний (рис. 8). Саме тому роботи проводились

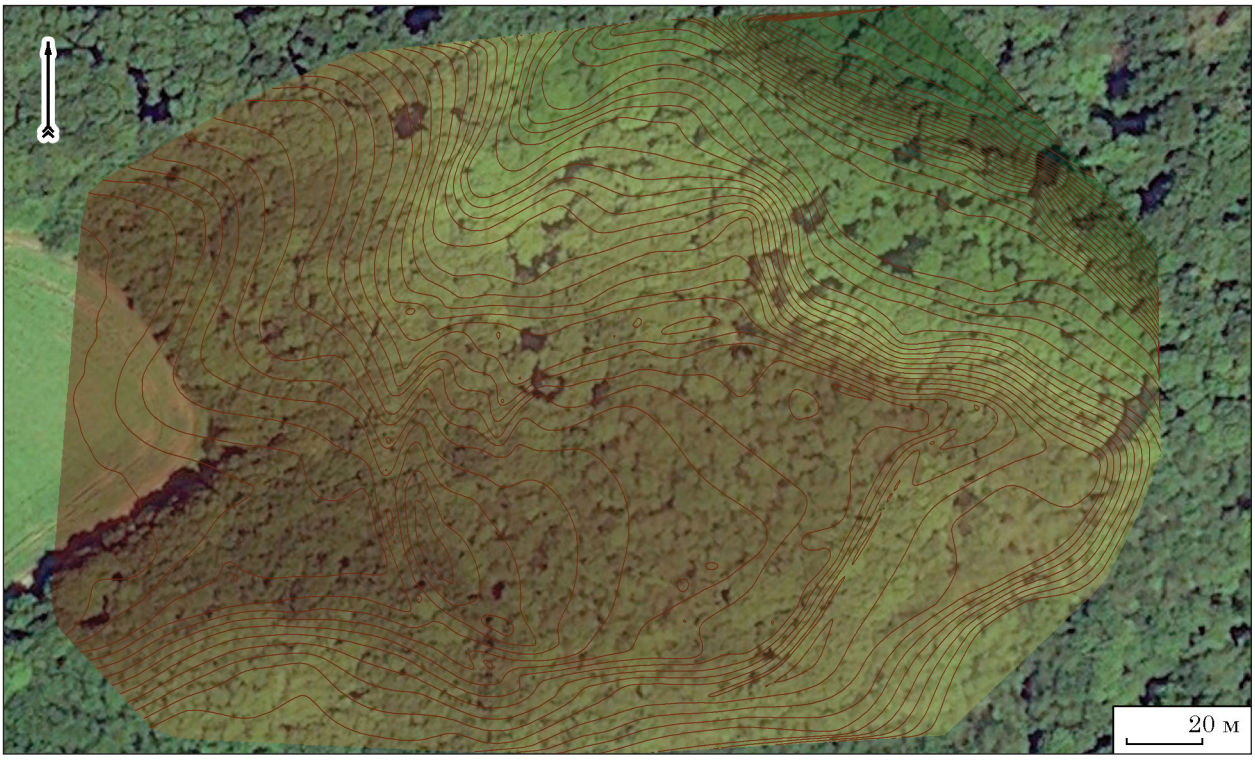

Рис. 8. Сучасний стан мису, на якому розташоване городище: топографічний план пам'ятки, ізолінії через 1 м

ранньою весною, що дозволило мінімізувати спрямовані на деталізацію зйомки рельєфу час і зусилля та збільшити сектори огляду.

За результатами топографічної зйомки встановлено, що площа городища разом з укріпленнями становить 1,26 га, майданчика всередині укріплень — 0,76 га. Городище повторює форму рельєфу і видовжене у напрямку захід—схід. Найбільша довжина майданчика всередині укріплень становить 276 м по осі захід—схід і 163 м по лінії північ—південь (рис. 9). В'їзд на городище у вигляді розриву в укріпленнях завширшки 7 м зафіксовано з південно-західного боку. Городище відрізане від напільної частини потужним валом та ровом, влаштованими із заходу (рис. 10). Довжина цього сегменту валу

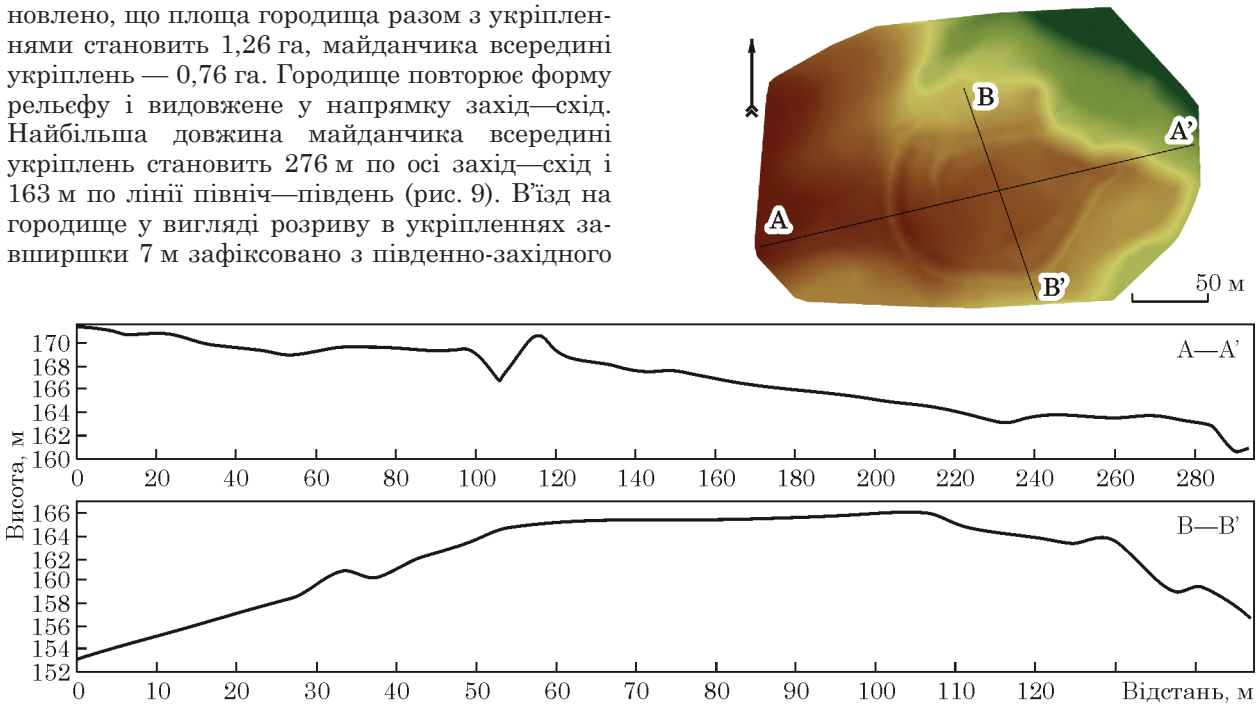

Рис. 9. Схема й профілі рельєфу городища А—А' та В—В'

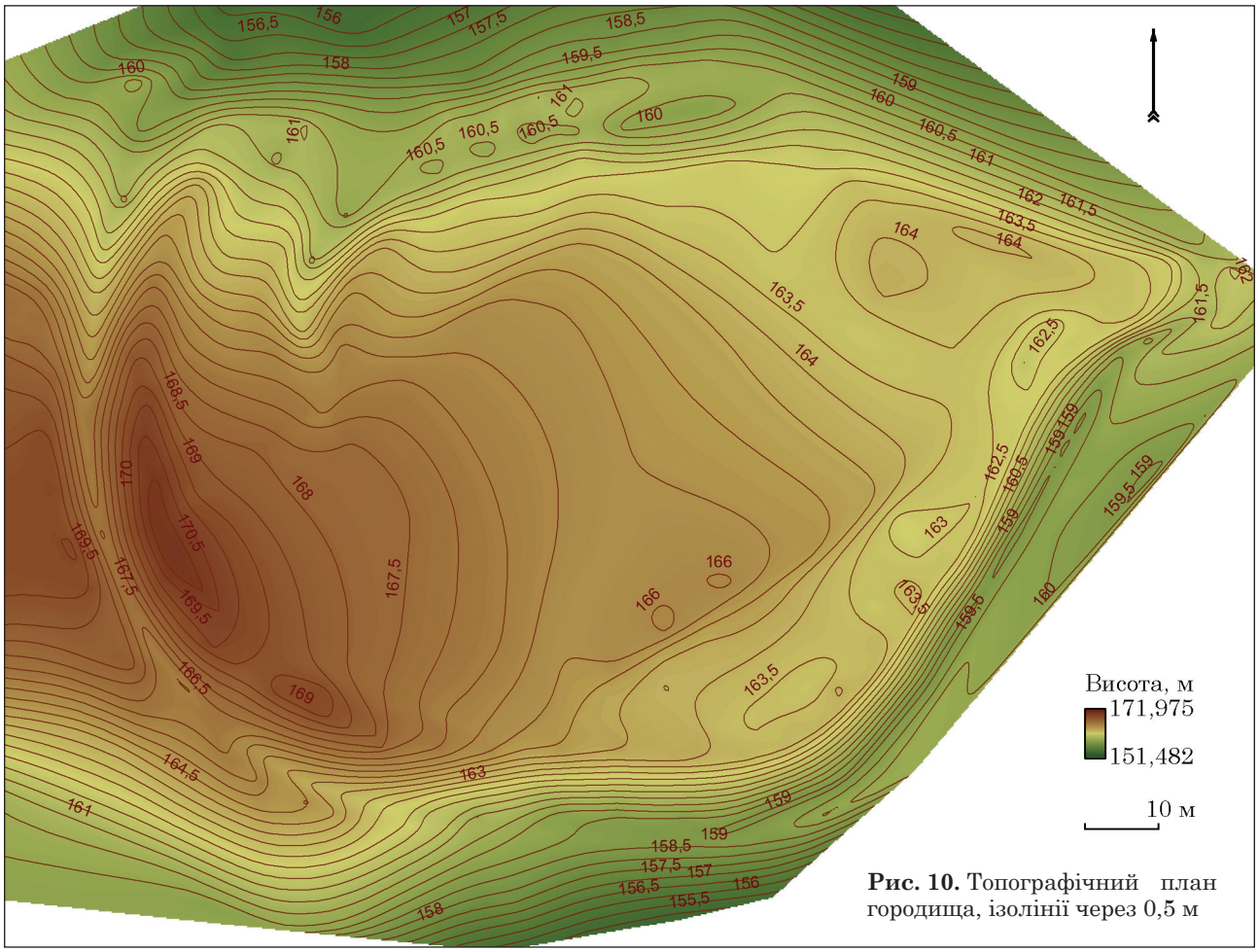

Рис. 10. Топографічний план городища, ізолінії через 0,5 м

по гребеню — 93 м (частина валу перерізана в'їздом), висота — 3,60 м від дна рову до гребня. Глибина рову від дна до напільного боку — 2,2 м, ширина рову у верхній частині до 5 м. З півдня та заходу укріплення становлять сильно ескарпований схил з розташованим вздовж городища з повторенням його форми яскраво вираженим ровом завдовжки 147 м за середньої глибини до 1 м і перепаду висоти між верхньою точкою майданчика і дном 4,5 м (рис. 11). З північного сходу ділянка городища має стрімкий схил, можливо теж ескарпований у давнину. З півночі рельєф найбільш пошкоджений активним утворенням яру, тим не менше, топографічною зйомкою зафіксовано невеликий фрагмент валу практично знищений та розірваний, а також фрагмент рову, який заходить на майданчик утворюючи внутрішню лінію укріплень. Довжина збереженого сегменту валу — 42 м, максимальна висота — не більше 1 м. На площі майданчика теж зафіксовано фрагменти додаткових укріплень — внутрішнє підвищення з південного сходу завдовжки до 50 м, заввишки до 2 м від зовнішнього краю майданчика. Загальна площа укріплень ровів та валів — 0,5 га.

До загальної системи фіксації внесено і розташування закладених на майданчику для з'ясування культурно-хронологічних особливостей осередку шурфів (рис. 12).

Аналіз рельєфу пам'ятки. На основі мікротопографічної зйомки побудовано модель рельєфу

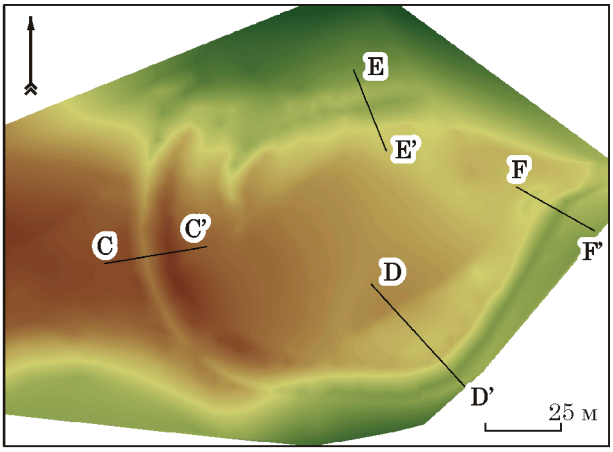

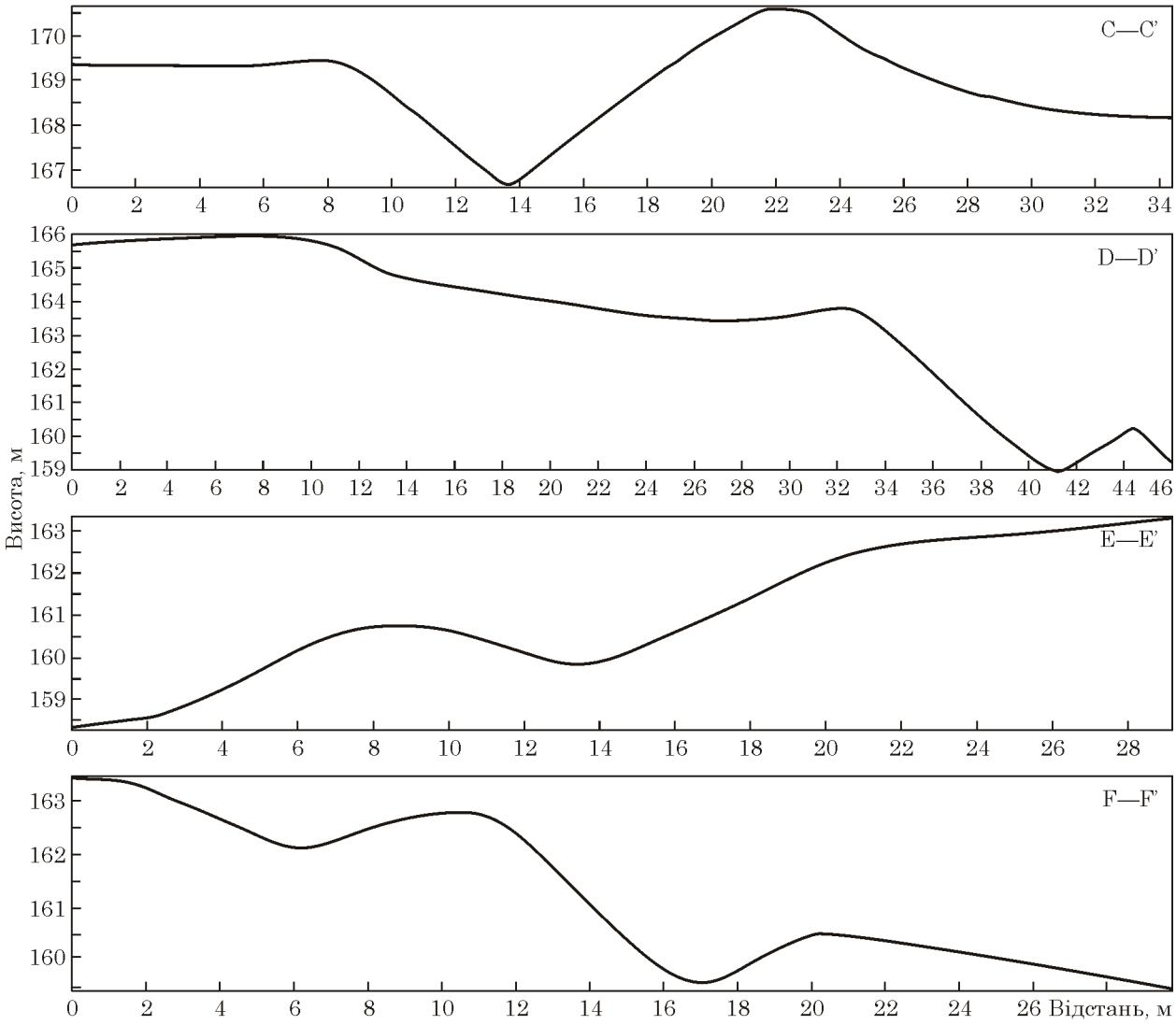

Рис. 11. Схема й профілі укріплень городища C—C', D—D', E—E' та F—F'

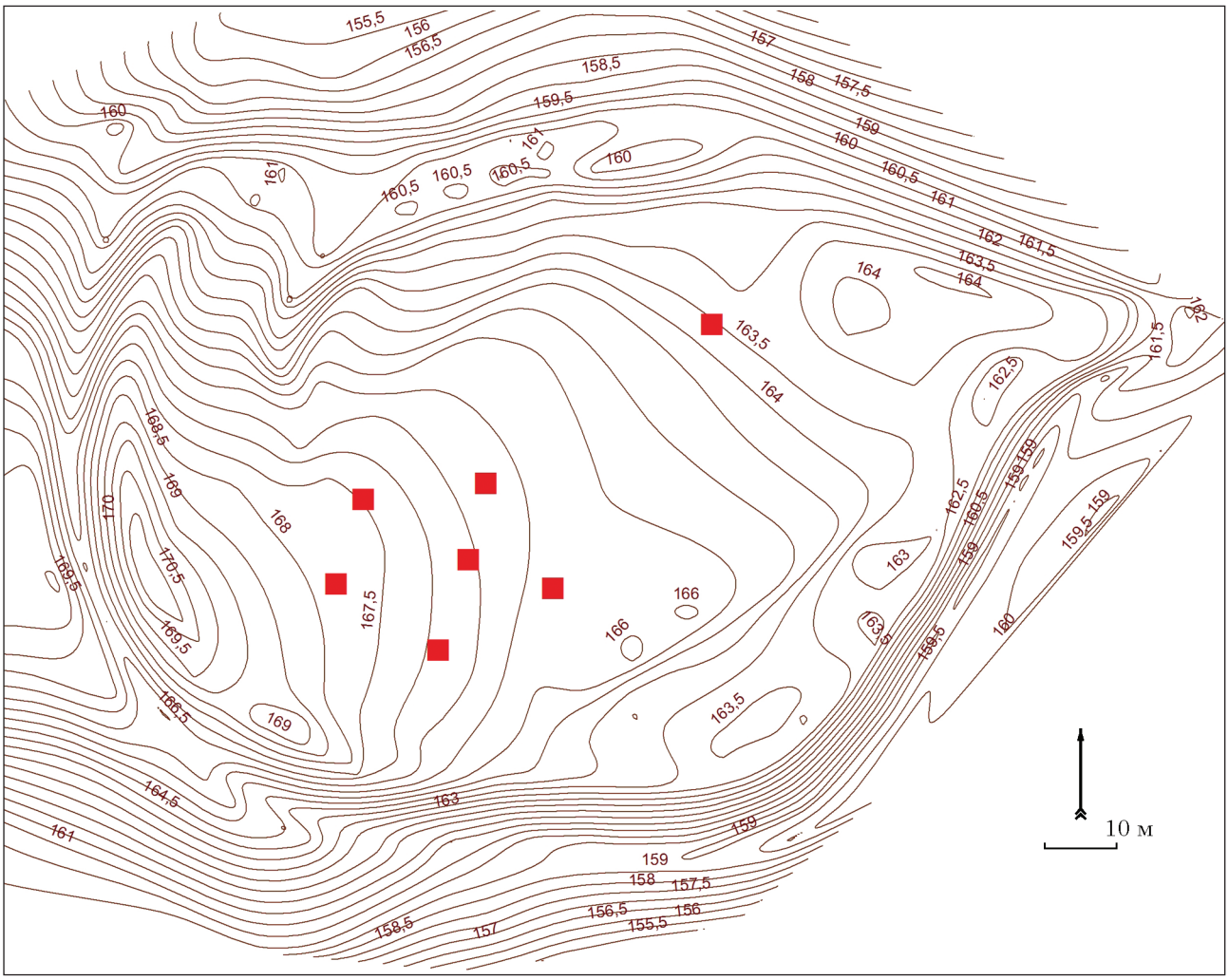

Рис. 12. Топографічний план з позначенням місць закладання шурфів 2017 р.

городища, яка дозволила проаналізувати влаштування пам'ятки та деталі укріплень, які побачити на місцевості загалом неможливо через заліснення, значні розміри та складний перепад рельєфу з різних боків. Окрім того, модель рельєфу за результатами мікротопографії дозволяє зробити детальні обміри будь-якої ділянки городища (рис. 11). На її основі проведено два аналізи топографії — нахил поверхні (у градусах) та експозицію рельєфу (у градусах, за сторонами світу). Аналіз нахилу поверхні засвідчив, що на майданчику цей показник становить переважно не більше 5—9°. Найстрімкіші нахили укріплень зафіксовано з південно-східного боку до 40—67° на ділянці, де немає валу; очевидно, ці схили були ескарповані у давнину. Потужна ділянка укріплень, яка відрізає городище від напільної частини розташована із західного боку. Вона має ухил рову та валу 27—39°. Ухил природніх схилів за межами городища нижче укріплень у середньому становить 18—21°. Разом з цим, аналіз нахилу поверхні добре виявив конфігурацію та ухил тієї частини укріплень які погано збереглися, а саме — внутрішню лінію укріплень з півночі та південного сходу. Окрім того, на крайньому заході городища простежено спланований майданчик, який видається за його край на рівні основного (рис. 13: 1).

Аналіз експозиції рельєфу городища засвідчив переважне орієнтування майданчика на північ та північний схід (рис. 13: 2). Загалом, падіння рельєфу мису, на якому розташоване городище відбувається по осі захід—схід і перепад висот по цій лінії між найвищою і найнижчою точкою майданчика городища становить 7,4 м (рис. 9; 14).

Облікова документація для моніторингу стану пам'ятки. За результатами обробки здобутої у ході проведення топографічної зйомки пам'ятки інформації створено археологічну геоінформаційну систему «давньоруське городище Гребені» (рис. 7—16), яка містить низку масштабних планів уніфікованого зразка з позначенням: укріплень пам'ятки і їхніх вцілілих деталей; особливостей топографічного розташування осередку; топографічної основи; схем і профілів укріплень з вимірами; позначенням закладених шурфів; сучасного стану; пошкоджених утворенням ярів ділянок. У результаті надана можливість розробки охоронної зони пам'ятки і винесення в натуру її меж з позначенням опорних реперів.

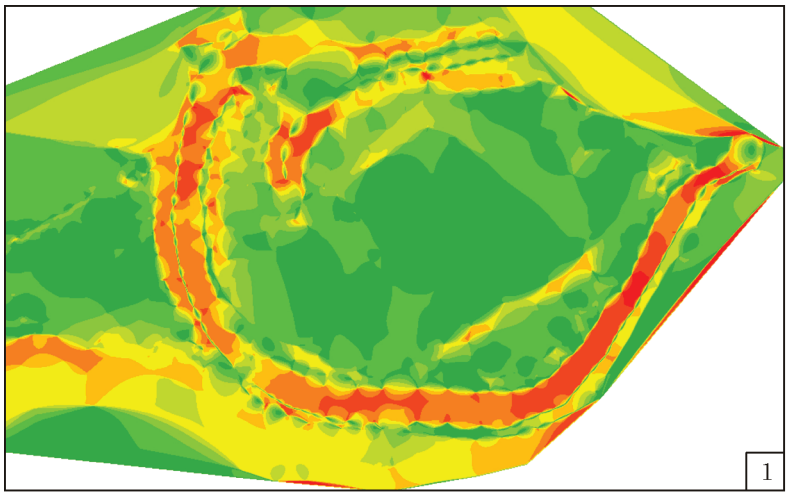

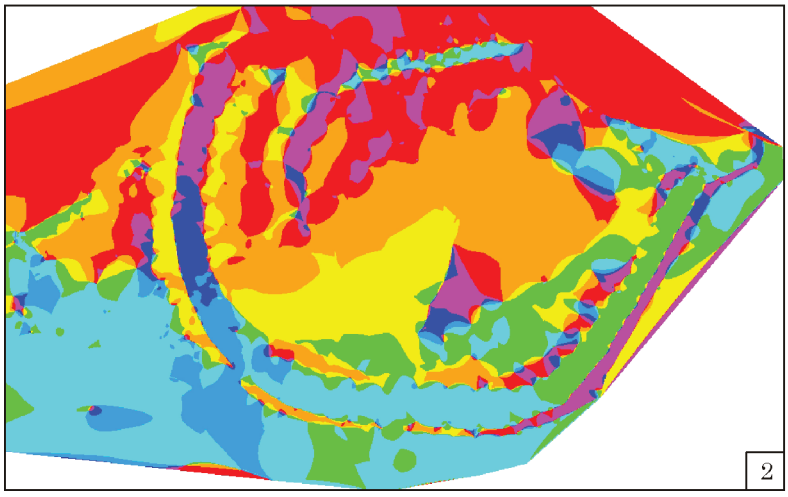

Рис. 13. Аналіз рельєфу городища, град.: 1 — нахил поверхні; 2 — експозиція схилів за сторонами світу

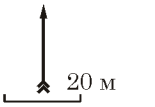

Нахил, град.

- 0—5
- 5,1—9,1
- 9,2—13
- 14—17
- 18—21
- 22—26
- 27—32
- 33—39
- 40—67

Експозиція, град.

- Північ, 0—22,55
- Північний схід, 22,5—67,5
- Схід, 67,5—112,5
- Південний схід, 112,5—157,5
- Південь157,5—202,5
- Південний захід, 202,5—247,5
- Захід, 247,5—292,5
- Північний захід, 292,5—337,5
- Північ, 337,5—360

Рис. 15. Схема археологічної геоінформаційної системи «давньоруське городище Гребені»: 1 — точки топографічної зйомки; 2 — топографічний план; 3 — шурфи 2017 р.; 4 — модель рельєфу пам'ятки; 5 — сучасний стан; 6 — аналіз рельєфу — нахил поверхні; 7 — аналіз рельєфу — експозиція ▽

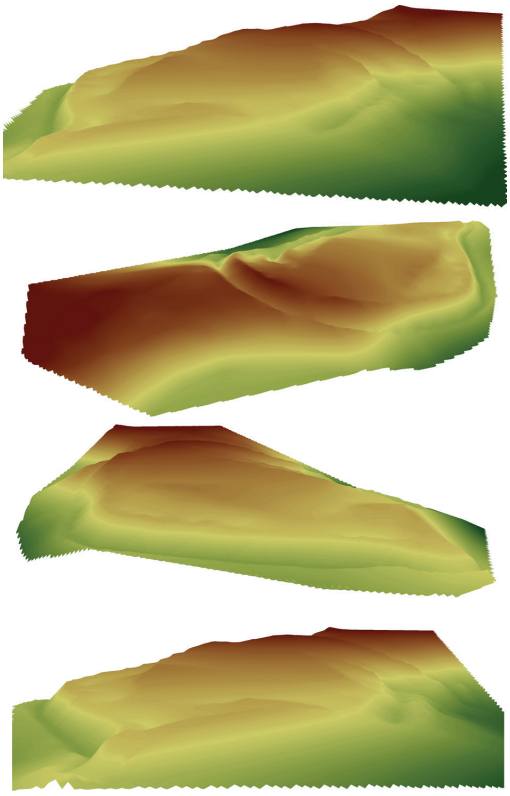

Рис. 14. Перспективні плани укріплень давньоруського городища Гребені

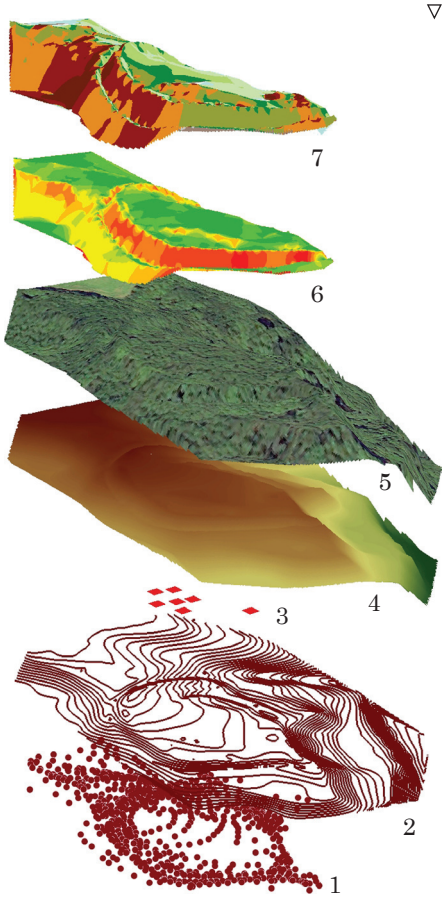

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Спеціалістами простежено, що городища, де виявлено багато знахідок і які дають найповніші відомості про господарство, побут і соціальний склад їх жителів, трапляються зрідка. На переважній більшості осередків із цінних побутових та господарських виробів знаходять лише загублені, випадково забуті та викинуті за непридатністю речі (Кучера 1975, с. 294). Не доводилось сподіватись на певні евристичні відкриття щодо матеріальної культури пам'ятки і з огляду на численні сліди на її поверхні пошуків металевих речей із застосуванням спеціального обладнання, причому, традиційними металодетекторами у цьому випадку, схоже, не обмежились. Так, поруч однієї із ям на прилеглому до городища селищі зібрано уламки кераміки давньоруського часу (Моця та ін. 2018, с. 97). Тим не менше, з метою визначення культурно-хронологічних характеристик пам'ятки у межах її укріпленого майданчика закладено 7 шурфів кожен площею 1 м^2, у яких під 40—60-сантиметровим темно-сірим гумусованим шаром простежено приблизно такої ж потужності пласт, де названий ґрунт перемішаний з жовтим материковим суглинком. У одному випадку під верхнім шаром зафіксовано темніший за кольором, теж підстелений сумішшю з материковим суглинком, ще в одному він складав всю товщу нашарувань до материка без утворення мішаного прошарку (рис. 16). З останнього шурфу походила кераміка доби Трипілля із заповнення об'єкта вказаного періоду, в інших виявлені уламки різночасової кераміки та речові знахідки (Моця та ін. 2019, с. 98).

Зібраний у наявному у шести із семи закладених шурфів шарі масовий матеріал представлений уламками гончарного посуду періоду Київської Русі, причому серед вінець кухонних горщиків не відзначено випадків профілювання, притаманного для X—XI ст., вся кераміка має аналогії серед старожитностей XII — першої половини XIII і навіть другої половини XIII ст., що з одного боку — маркує час функціонування обстеженої пам'ятки, з іншого — свідчить про продовження розвитку регіону, незважаючи на наслідки навали Батия (рис. 17). Виявлені фрагменти характеризує властиве посуду періоду Київської Русі орнаментування врізними прямими лініями, траплялись уламки вкритих ангобом вінець, на денцях простежені сліди підсипки піску, у одному випадку збереглась частина тавра. Крім кружальної давньоруської виявлено також ліпну кераміку (рис. 18), серед якої наявні і уламки, притаманні ранньозалізній добі (рис. 18: 2—4); знахідки саме вказаної хронології разом з давньоруськими названі і у паспорті пункту, про що вже йшлось у повідомленні про результати польових робіт. Попри зафіксовані на поверхні осередку виразні сліди пошуку металевих артефактів за допомогою детекторів, дещо глибше у товщі нашарувань вдалось виявити залізні черешок і

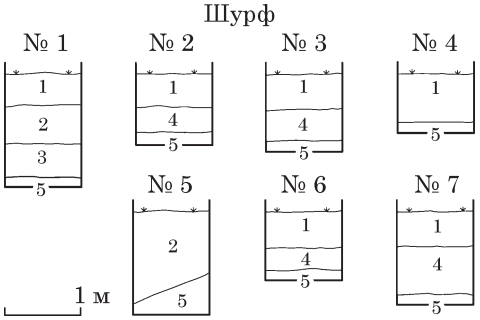

Рис. 16. Стратиграфія закладених на майданчику городища шурфів: 1 — темно-сірий гумусований шар; 2 — чорний шар; 3 — чорний шар з материковою глиною; 4 — темно-сірий шар з материковою глиною; 5 — материк

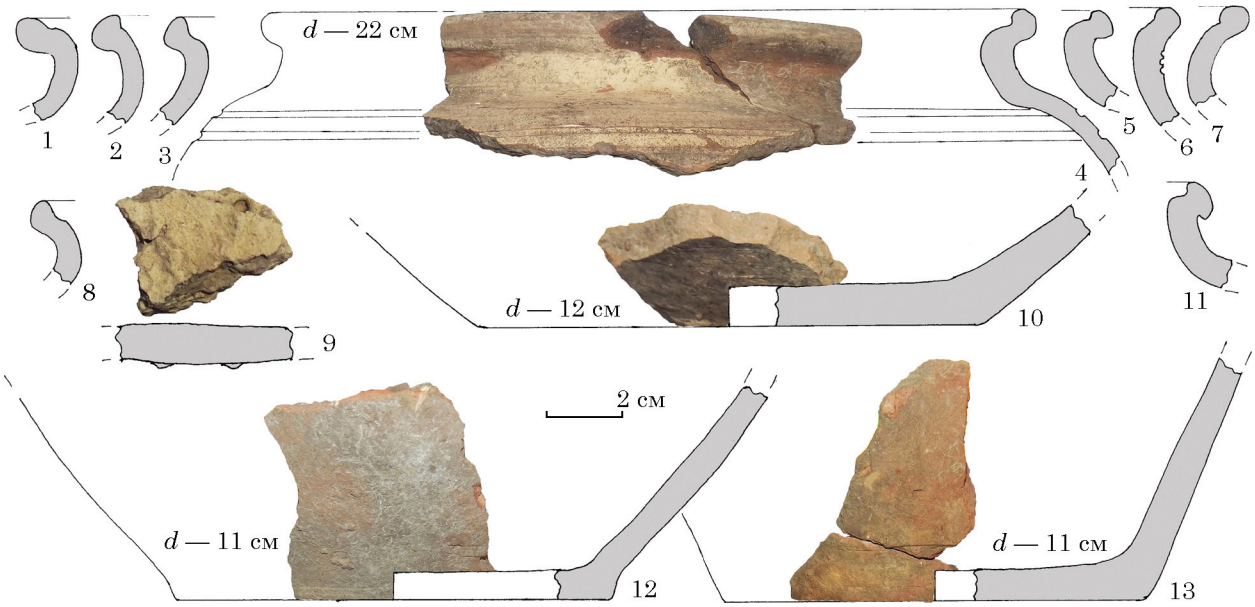

Рис. 17. Фрагменти гончарного посуду з культурного шару гребенівського городища

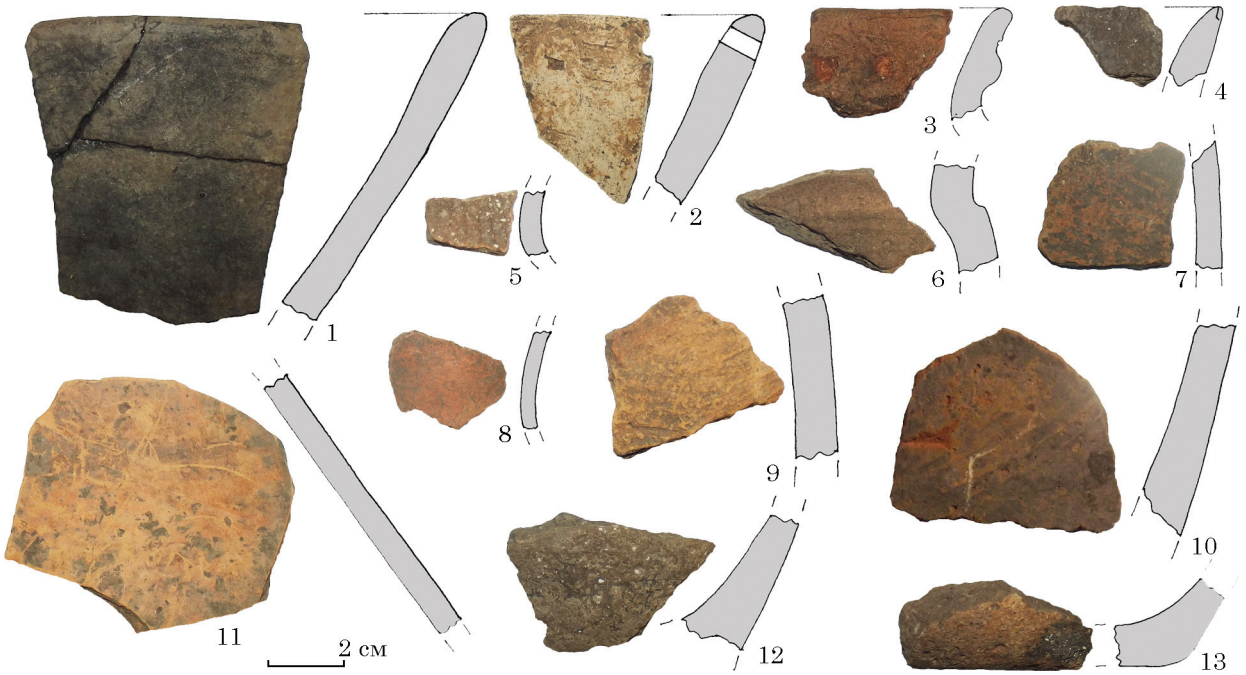

Рис. 18. Уламки ліпного посуду з нашарувань давньоруського городища в Гребенях

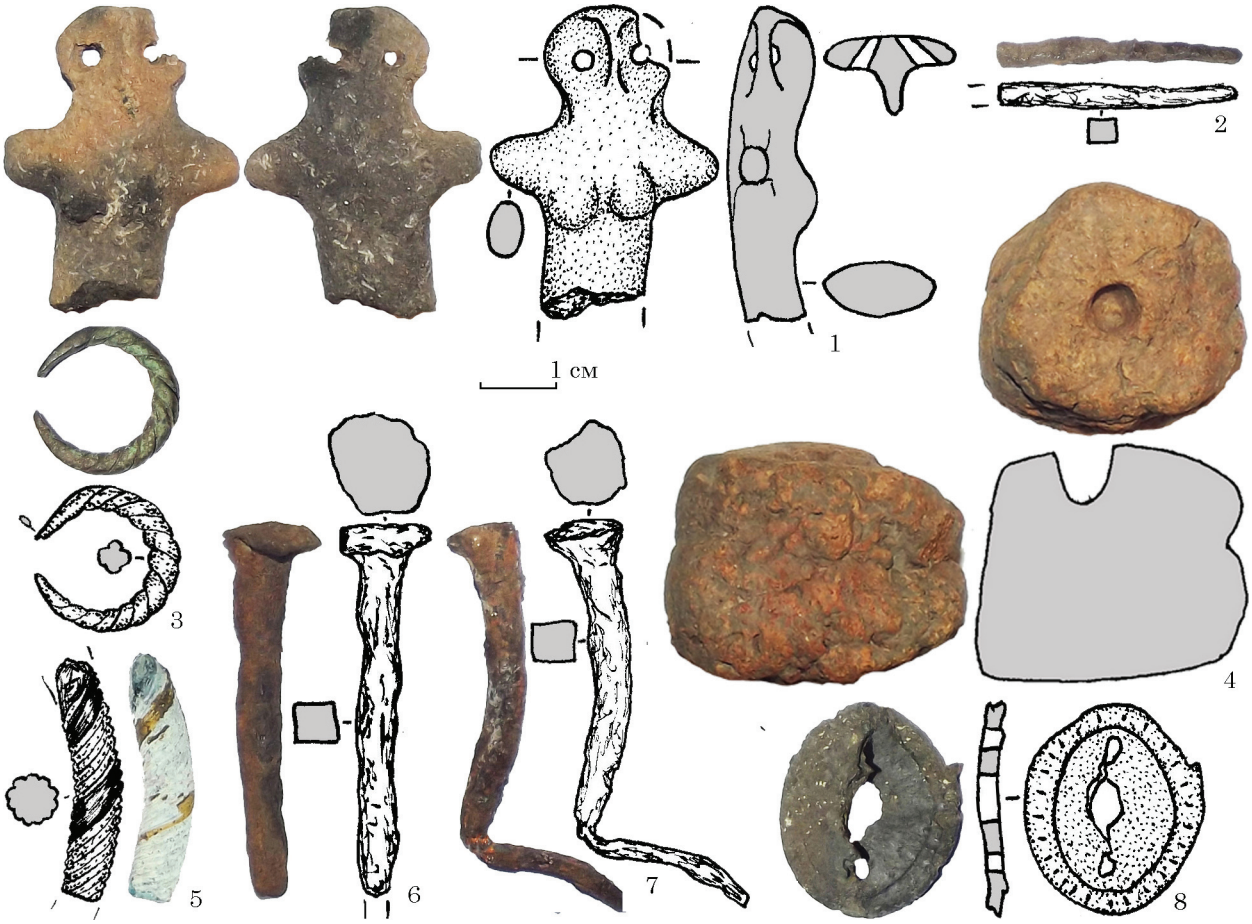

Рис. 19. Індивідуальні знахідки з території городища

цвяхи (рис. 19: 2, 6, 7), бронзову (?) псевдовиту сережку (рис. 19: 3), фрагмент перевитого жовтою ниткою блакитного скляного браслета (рис. 19: 5) давньоруської доби і оздоблений по краю насічками обгорілий плаский овальний виріб з кольорового металу з трьома отворами вздовж довгої осі (рис. 19: 8) невизначеної хронології (Моця та ін. 2019, с. 98, 99, рис. 1, 2).

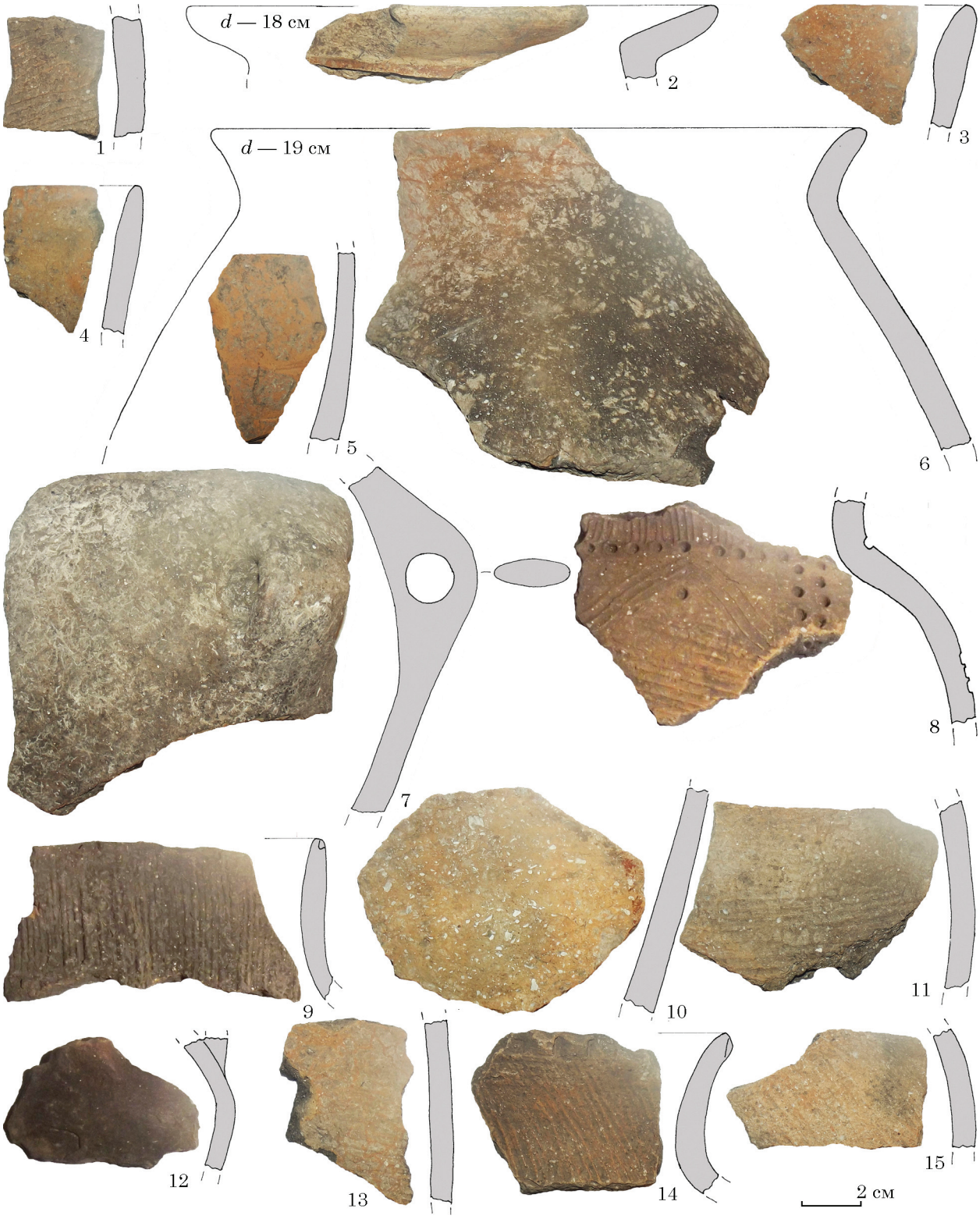

Рис. 20. Ліпна кераміка із зафіксованого у одному із шурфів об'єкта трипільської культури і напластувань над його заглибленою частиною

Також встановлено, що давньоруським нашаруванням на пункті, щонайменше — місцями, передували відкладення з матеріалами трипільської культури: зі згаданого шурфу походила верхня частину жіночої статуетки означеного періоду, якій притаманне схематичне зображення голови з двома наскрізними отворами й защипом у центрі, розставлені у боки руки і передані защипами груди (рис. 19: 1), керамічний виріб з незавершеним отвором, який, за спостереженнями Д. К. Черновола, міг бути заготовкою прясельця (рис. 19: 4) та простежено скупчення стулок Unio, шматків кривавику і зібрано уламки ліпного посуду вказаної доби (рис. 20).

Рис. 21. Фрагменти ліпного посуду з багатошарового поселення на прилеглій до городища частині плато

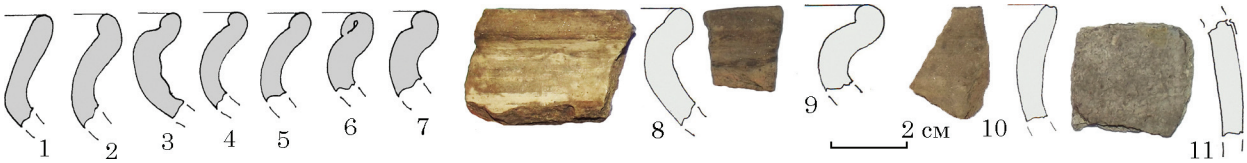

Рис. 22. Уламки кружального посуду з прилеглого до городища поселення: 1—7 — з краю плато; 8—11 — з котловини

За морфологічними ознаками керамічних виробів пам'ятка належить до пізнього етапу розвитку культури (Моця та ін. 2019, с. 99, 100).

Експедиція також обстежила і навколишню територію. На розташованому поруч поселенні, де В. О. Петрашенко та В. К. Козюба у 1993 р. на площі 100 × 50 м зібрали ліпну кераміку трипільської культури та невизначеної хронології (Петрашенко, Козюба 1999, с. 52—54, рис. 13, 14), крім фрагментів посудин часів первісності (рис. 21), крем'яного знаряддя і шматків печини та уламка вінця горщика козацької доби (рис. 22: 1) зафіксовані фрагменти вінець і стінок гончарного посуду часів Київської Русі: рубежу XI—XII та XII — першої половини XIII ст.; частині виявлених уламків властиве традиційне для кружального посуду давньоруського періоду орнаментування: врізні прямі лінії та відбитки нігтів у верхній частині (рис. 22: 2—7). Виявлення на пам'ятці фрагментів кераміки доби Київської Русі свідчить про наявність ще одного культурно-хронологічного горизонту і дозволяє розглядати інфраструктуру описаного фортифікованого осередку з урахуванням означеної обставини (Моця та ін. 2019, с. 101). Показово також, що порівняно з даними попередніх розвідок відзначено більшу площу поширення знахідок: зі сходу на захід — близько 300 м, а з північного сходу на південний захід — біля 150—200 м. Зрештою, таке явище мало місце майже на всіх оглянутих експедицією пунктах (Готун та ін. 2019, с. 84—86; Моця та ін. 2019, с. 101).

Окремої уваги заслуговує розміщена між зайнятим городищем останцем і власне плато обширна котловина. М. М. Шмаглій та Є. О. Петровська в ході розвідки у 1960 р. виявили тут уламки кружальної давньоруської та ліпної, можливо — скіфської, кераміки, а М. Ю. Відейко у 1991 р. на площі біля 1 га зібрав фрагменти гончарного посуду доби Київської Русі. У результаті чергового відвідання пам'ятки у 1993 р. В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою в обривах яру відзначено наявність культурного шару з керамікою давньоруського часу, потужність якого сягала близько 1 м (Шендрик 1977, с. 63, 64; Відейко 1993, с. 19; Петрашенко, Козюба 1999, с. 52—55). Як поросле лісом поселення XII—XIII ст. Янча IV площею 100 × 150 м, обстежене М. Ю. Відейком у 1991 р. пункт включено до затвердженого рішенням Київської облради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV «Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Виявлення у межах означеної локації матеріалів періоду Київської Русі вже згадане (Моця та ін. 2018, с. 97), слід також відзначити, що у результаті зачистки одного із скарбошукацьких напівшурфів у південно-східній частині котловини вдалось простежити чорний гумусований культурний шар потужністю 0,6—0,7 м, що утримував обгорілу глиняну обмазку, фрагменти кружальної кераміки давньоруського періоду й доби козацтва, а також крем'яну знахідку. Особливості моделювання верхнього краю зібраних у викиді і

виявлених при зачистці вінець горщиків засвідчують їхнє побутування у межах XII ст., у тому числі і його першої половини та другої половини XII — початку XIV ст.; частина фрагментів стінок декорована властивими для вказаного часу врізними лініями, із них одна — із бризками поливи (рис. 22: 8—11).

У ході робіт, як уже відзначено, у котловині виявлено й оглянуто залишки валу, згаданого, але детально не обстеженого В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою з огляду на нелогічність його розміщення нижче плато з фортифікаційних міркувань. Здавалось би, описанана вказаними дослідниками геометрична форма утвореної насипом фігури дає підстави для міркувань, що, оскільки укріплення з прямими стінами властиві періоду використання вогнепальної зброї, не виключено, що у цьому випадку можна згадати про відзначений джерелами в ур. «Виноградне» редут, пов'язаний з митницею на російсько-польському кордоні XVIII ст. (Бреяк 2006 с. 64; Кагарлицький… 2016). Додатковим аргументом на користь такого припущення слугують дані В. Б. Антоновича про існування за 4 версти від Ржищева у напрямку Гребенів чотирикутного городища, розміром в окружності 181 сажень та ще одного, розміром в окружності 175 сажнів біля Ржищівського монастиря, відзначені дослідником на підставі матеріалів І. І. Фундуклея і донесення Ржищівської волості (Антонович 1895, с. 29). Відстань від описаної котловини до історичної частини Ржищева в гирлі р. Леглич становить приблизно 4 км, що загалом відповідає згаданим 4 верстам (за співвідношення 1 верста = 1,07 км), а наведені в «Обозрении» І. І. Фундуклея дані стосовно обведеного квадратним валом завдовжки і завширшки по 40 сажнів городка у Ржищеві (Фундуклей 1848, с. 36, 37) цілком співставимі зі згаданими «175 сажнями в окружності». Означене датування пункту вирішило б і проблему існування укріплень у котловині зі стратегічних міркувань, про що йшлось у В. О. Петрашенко та В. К. Козюби. Неоправданий для середньовічної доби з огляду на потенційну можливість нападу з боку плато, для нового часу, коли з глибини власної території чекати небезпеки не доводилось, об'єкт міг функціонувати для контролю над Дніпровським водним шляхом і бродом через річку. Для періоду існування в Гребенях кордону джерела згадують і державну заставу в ур. «Солом'янка», що діяла у 1684—1791 рр. (Похилевич 2005, с. 52) і теж могла залишити по собі рештки укріплень.

Обстеження дозволило встановити, що вал знаходиться приблизно посередині спуску в котловину на відстані близько 100 м від її краю у південно-східній частині, де найглибше і поступово підіймається до глибини 30—50 м у північно-східній, повторюючи природну конфігурацію схилу, а у північній частині, у місці невеликої тераси в районі входу на майданчик городища, де під кутом біля 45° наявний спуск у котловину, утворює відносно пряму лінію. Простежена ширина насипу становить близько 3—5 м, а висота — 0,3—0,5 м. Разом з тим, специфіка об'єкта та особливості його розташування засвідчують досить малу ймовірність зв'язку валу з митницею або прикордонною заставою російсько-польського рубежу, скоріше він належав до інфраструктури городища, перекриваючи зручний підхід до укріплень через прилегле заглиблення. Водночас, з огляду на незначні розміри цього насипу, такий фортифікаційний прийом варто розглядати лише зі значним ступенем гіпотетичності. Більш імовірними здаються припущення про його зведення в новітній час або зв'язок з недавньою господарською діяльністю. Відповідно, хронологія й призначення об'єкта на цьому етапі досліджень ще потребує з'ясування (Моця та ін. 2019, с. 100, 101).

У той час, як поселення трипільської культури і давньоруського часу примикає до котловини вище за течією, з боку плато джерелами відзначене прилегле до заглиблення селище зарубинецької культури, відкрите М. Ю. Відейком у 1991 р. (Петрашенко, Козюба 1999, с. 52—54, рис. 13, 14). Були б цілком логічними пошуки синхронного простеженому у котловині археологічного матеріалу і на його території, але впродовж кількох етапів робіт експедиції площа щоразу виявлялась зайнятою сільськогосподарськими культурами, тому назване обстеження теж було перенесене на майбутнє.

* * *

Огляд фахових публікацій переконливо засвідчує одностайність дослідників щодо необхідності археологічного вивчення укріплених центрів києво-руської доби, і питання не втрачає актуальності навіть за наявності значних успіхів, досягнутих у вирішенні цієї проблеми впродовж більш ніж півстолітньої історії масштабних розкопок названого типу пам'яток (Богусевич 1953, с. 96—98, 105, 106; Довженок 1961, с. 95, 104; 1975; Куза 1989, с. 11; Толочко 1990, с. 4; Кучера 1999, с. 188; Моця 2014, с. 53).

Не менш важливою, на думку спеціалістів, постає проблема студіювання специфіки саме Дніпровської оборонної лінії, як важливої ланки у складній системі фортифікацій Київської Русі. Викликана потребами боротьби з кочовиками названа ділянка оборонних рубежів на півдні Київщини виникла, як зазначено в літературі, у другій половині XI — на початку XII ст., а період найвищого піднесення життя у включених до її складу центрах, що засвідчує специфіка археологічного матеріалу, приходиться на XII—XIII ст., коли відсіч половцями стала загальнонародним, загальноруським завданням і набула наступального характеру. Відповідно, соціальна сутність більшості дніпровських городищ визначалась включенням їх до єдиної оборонної системи півдня Русі і головне завдання цих осередків полягало у несінні сторожової служби, попередженні та відбиванні нападів степовиків. Як відзнача-

лось, дніпровські фортеці виконували також і сигнальні функції. А радіальний напрямок вказаної системи відносно Половецької землі зовсім не применшував ролі цього рубежу у захисті країни, оскільки Дніпровська оборонна лінія перепинала шлях ордам половців лівобережжя, які здійснювали спустошливі вторгнення на Переяславщину та Чернігівщину і намагались проникати на правобережжя Русі (Довженок 1968, с. 40; 1975, с. 10; Толочко 1980, с. 150; Куза 1989, с. 72, 73; Моця 2000, с. 23). Суттєво й те, що осередки Дніпровської лінії не лише охороняли південно-східні підступи до Києва, а й слугували для організації зв'язку столиці з південними й південно-східними кордонами держави (Толочко 1980, с. 126). Заслуговують уваги і функції кожного пункту укріпленої лінії на водному шляху «із Грек», охорона якого складала одне із основних завдань цієї ланки оборони (Толочко 1980, с. 58, 126, 161), особливо з урахуванням висновку фахівців, що шляхи — це не лише наїжджені дороги, але й мости через річки, станції відпочинку, фортеці і міста (Толочко 2008, с. 316).

У результаті проведених робіт можна констатувати, що попри наявні нез'ясовані поки що питання щодо специфіки охарактеризованої пам'ятки, є достатньо підстав для віднесення осередку до яскравих явищ вітчизняної археології. Відповідно, думка відносно необхідності проведення подальшого вивчення пункту і організації заходів з його охорони додаткової аргументації не потребує.

ЛІТЕРАТУРА

Акты… 1853. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. V: 1633—1699. Санкт-Петербург: Э. Прац.

Акуленко, В. І., Готун, І. А., Максимов, В. В. 2007. Ходосівський археологічний комплекс: правові основи організації. *Праці центру пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК*, 12, с. 99-124.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

Блажевич, Н. В. 1989. Дніпровські броди XI—XIII ст. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 21-23.

Блажевич, Н. В. 1990. Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.). Тезисы докладов*. Чернигов: Десна, с. 31, 32.

Блажевич, Н. В. 2007. Колекції археологічних пам'яток слов'яно-руської доби та середньовіччя. В: Сон, Н. О. (ред.). *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: Каталог*. Київ: Академперіодика, с. 157-224.

Богусевич, В. А. 1953. Итоги и задачи археологического изучения древнерусских городов на территории Украинской ССР. В: Ефименко, П. П. (ред.). *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев: АН УССР, с. 95-107.

Бреяк, О. 2006. *По шляху із варяг у греки. Туристичний маршрут по правому берегу Дніпра*. Київ.

Відейко, М. М. 2006. Укріплення Київщини II—XIX ст. на космічних та аерофотознімках. Перспективи досліджень. В: Моргун, Т. М. (ред.). *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження*. Київ: Академперіодика, с. 157-163.

Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ.

Відейко, М. Ю. 1993. Розвідки Кагарлицької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 19.

Відейко, М. Ю. 2006. Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях. В: Блажевич, Н. В., Михайлова, Н. Р. (ред.). *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. II: Матеріали і дослідження. Київ, с. 28-38.

Готун, І. А. 2004. Охоронювана археологічна територія як осередок науки та просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс»). В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін-пресс, с. 13-22.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2006. Перспективи розвитку Ходосівського археологічного комплексу. В: Моргун, Т. М. (ред.). *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження*. Київ: Академперіодика, с. 63-72.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2010. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 100-108.

Готун, І. А. 2011. З історії вивчення Ходосівського археологічного комплексу. *Наукові записки НаУКМА*, 114: Теорія та історія культури, с. 46-54.

Готун, І. А. 2017. Старожитності Ходосівки та її околиць у працях археологів першої половини XX ст. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 309-321.

Готун, І., Петраускас, А., Казимір, О., Шахрай, Д., Бабенко, Р., Сухонос, А., Гунь, М. 2019. Шляхами Вікентія Хвойки. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 84-86.

Готун, І. 2020. Роботи в Гребенях на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 68, 69.

Гребени… 2016. *Кагарлык — информационно-деловой портал* (online). Режим доступу: http://kagarlyk.com.ua/rayon/grebeni.html (Дата звернення 20 жовтня 2016).

Григор'єва, Т. Ф., Лавриненко, І. С. 2011. *В роки великих випробувань. Людські та матеріальні втрати с. Стайки в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)*. Київ.

Грушевський, М. С. 1992. *Історія України-Руси*. II: XI—XIII вік. Київ: Наукова думка.

Довженок, В. Й. 1961. Давньоруські городища-замки. *Археологія*, XIII, с. 95-104.

Довженок, В. И. 1968. Сторожевые города на юге Киевской Руси. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова*. Москва: Наука, с. 37-45.

Довженок, В. Й. 1975. Про типи городищ Київської Русі. *Археологія*, 16, с. 3-14.

Дорофеев, В. Н., Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 2002. Научная концепция природно-археологического музея-заповедника «Карта-

мыш». В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований).* Алчевск: ДГМИ, с. 53-64.

Жам, О. 2020. Терехтемирівська поромна переправа в просторі та часі. В: Вовкодав, С. М. (ред.). *Простір в історичних дослідженнях.* 1. Переяслав; Кам'янець-Подільський: Рута, с. 74-85.

Заключение. 2002. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований).* Алчевск: ДГМИ, с. 66-68.

Івакін, В., Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М., Лозниця, Т. 2022. Ходосівка-Шапарня — нове давньоруське селище. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 92-94.

Кагарлицький… 2016. Кагарлицький район. *Цікаві місця України: у поміч мандрівнику* (online). Режим доступу: http://ua.interestingukraine.kiev.ua/kyjivska-oblast/kaharlytskyj-rajon/ (Дата звернення 20 жовтня 2016).

Каргер, М. К. 1950. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. *Советская археология*, XIII, с. 33-62.

Карта… 1989. *Карта топографическая 1 : 10000.* 1979—1990. Москва: Главное управление геодезии и картографии. Лист М-36-63-В-в-3.

Колеснікова, В. А. 2008. *Сторінки життя Вікентія Хвойки.* Київ.

Куза, А. В. 1985. Укреплённые поселения. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село.* Археология СССР. Москва: Наука, с. 39-51.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси.* Москва: Наука.

Кучера, М. П. 1975. Загальна характеристика городищ. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР.* 3: Довженок, В. Й. (ред.). Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 289-295.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем.* Київ: ІА НАН України.

Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В., Зеленецкая, И. Б. 1978. *Отчёт о работах Среднеднепровской раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/26.

Максимов, Е. В., Зеленецкая, И. Б. 1979. *Отчёт о работе Монастырекского отряда Среднеднепровской славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/26а.

Максимов, Є. В., Максимов, С. Є. 1989. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики. *Археологія*, 1, с. 114-119.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1980a. Раскопки памятников I тыс. н. э. в Среднем Поднепровье. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 299, 300.

Максимов, Є. В., Петрашенко, В. О. 1980b. Городище Монастирок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. *Археологія*, 33, с. 3-20.

Моця, О. 2000. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI—XVIII століть.* 1. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 22-37.

Моця, О. П. 2014. Міста Південної Русі: деякі теоретичні проблеми досліджень. *Археологія*, 3, с. 53-57.

Моця, О. П., Готун, І. А., Петраускас, А. В., Шахрай, Д. О. 2018. Маловідоме давньоруське городище на Середньому Дніпрі. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 97.

Моця, О., Готун, І., Петраускас, А., Шахрай, Д., Бабенко, Р., Черновол, Д. 2019. Давньоруське городище в Гребенях за результатами нових робіт. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 98-101.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Шахрай, Д. О., Казимір, О. М., Гунь, М. О. 2018. Про роботи в Гребенях на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 99-101.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток).* Київ.

Похилевич, Л. И. 1887. *Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населённых местностях в этих уездах и с подробными картами их.* Киев: А. Давиденко.

Похилевич, Л. И. 2005. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.* Біла Церква: О. Пшонківський.

Пряхин, А. Д. 1995. *Археология и археологическое наследие.* Воронеж: Квадрат.

Рыбаков, Б. А. 1965. Любеч и Витичев — ворота «внутренней Руси». В: *Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.).* Москва: Наука, с. 33-38.

Село… 2022. Село Гребені. *Замки України. Археологія та стародавня історія Кагарлицького району* (online). Режим доступу: https://www.zamky.com.ua/kyyivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-kagarlytskogo-rajonu/#i-8 (Дата звернення 23 червня 2022).

Солтис, О. Б. 2006. Десять років Київському обласному центру. В: Моргун, Т. М. (ред.). *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження.* Київ: Академперіодика, с. 7, 8.

Сохань, П. (ред.). 2004. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).* Київ; Львів: НТШ у Львові.

Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.* Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1990. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 3-6.

Толочко, П. П. 2008. Пути-дороги Киевской Руси. В: Толочко, П. П. *Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр.* Київ: Академперіодика, с. 316-330.

Фундуклей, И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии.* Киев: Феофил Гликсберг.

Шендрик, Н. І. 1977. *Довідник з археології України. Київська область.* Київ: Наукова думка.

Bing… 2019. *Web Mapping Service Microsoft Bing* (online). Режим доступу: https://www.bing.com/maps/aerial (Дата звернення: 20 квітня 2019).

REFERENCES

Akty… 1853. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei.* In: 1633—1699. Sankt-Peterburg: E. Prats.

Akulenko, V. I., Hotun, I. A., Maksymov, V. V. 2007. Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks: pravovi osnovy orhani-

zatsii. *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva NANU i UTOPIK*, 12, s. 99-124.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.

Blazhevych, N. V. 1989. Dniprovski brody XI—XIII st. In: *Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naselennia Ukrainskoi RSR. Tezy dopovidei XX Respublikanskoi konferentsii (Odesa, zhovten 1989 r.)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 21-23.

Blazhevich, N. V. 1990. Sviatopolch, Khodorov, Ivan: sravnitelnyi analiz evoliutsii rannesrednevekovykh gorodov. In: *Istoriko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.» (15—18 maia 1990 g.). Tezisy dokladov*. Chernigov: Desna, s. 31, 32.

Blazhevych, N. V. 2007. Kolektsii arkheolohichnykh pam'iatok slov'iano-ruskoi doby ta serednovichchia. In: Son, N. O. (ed.). *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy: Kataloh*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 157-224.

Bogusevich, V. A. 1953. Itogi i zadachi arkheologicheskogo izucheniia drevnerusskikh gorodov na territorii Ukrainskoi SSR. In: Efimenko, P. P. (ed.). *Doklady VI nauchnoi konferentsii Instituta arkheologii*. Kiev: AN USSR, s. 95-107.

Breiak, O. 2006. *Po shliakhu iz variah u hreky. Turystychnyi marshrut po pravomu berehu Dnipra*. Kyiv.

Videiko, M. M. 2006. Ukriplennia Kyivshchyny II—XIX st. na kosmichnykh ta aerofotoznimkakh. Perspektyvy doslidzhen. In: Morhun, T. M. (ed.). *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti. Problemy, materialy, doslidzhennia*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 157-163.

Videiko, M. Yu., Terpylovskyi, R. V., Petrashenko, V. O. 2005. *Davni poselennia Ukrainy*. Kyiv.

Videiko, M. Yu. 1993. Rozvidky Kaharlytskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r*., s. 19.

Videiko, M. Yu. 2006. Mistsia arkheolohichnykh rozkopok V. V. Khvoiky na trypilskykh poselenniakh. In: Blazhevych, N. V., Mykhailova, N. R. (ed.). *Doslidzhennia trypilskoi tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiia Khvoiky*. II: Materialy i doslidzhennia. Kyiv, s. 28-38.

Hotun, I. A. 2004. Okhoroniuvana arkheolohichna terytoriia yak oseredok nauky ta prosvitnytstva (na prykladi proektu «Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks»). In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st*. Kyiv: Korvin-press, s. 13-22.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2006. Perspektyvy rozvytku Khodosivskoho arkheolohichnoho kompleksu. In: Morhun, T. M. (ed.). *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti. Problemy, materialy, doslidzhennia*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 63-72.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2010. Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks: vyvchennia, okhorona, eksperymentalne modeliuvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 100-108.

Hotun, I. A. 2011. Z istorii vyvchennia Khodosivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 114: Teoriia ta istoriia kultury, s. 46-54.

Hotun, I. A. 2017. Starozhytnosti Khodosivky ta yii okolyts u pratsiakh arkheolohiv pershoi polovyny XX st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 309-321.

Hotun, I., Petrauskas, A., Kazymir, O., Shakhrai, D., Babenko, R., Sukhonos, A., Hun, M. 2019. Shliakhamy Vikentiia Khvoiky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 84-86.

Hotun, I. 2020. Roboty v Hrebeniakh na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 68, 69.

Grebeni… 2016. *Kagarlyk — informatsionno-delovoi portal* (online). Rezhym dostupu: http://kagarlyk.com.ua/rayon/grebeni.html (Data zvernennia 20 zhovtnia 2016).

Hryhor'ieva, T. F., Lavrynenko, I. S. 2011. *V roky velykykh vyprobuvan. Liudski ta materialni vtraty s. Staiky v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941—1945 rr.)*. Kyiv.

Hrushevskyi, M. S. 1992. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. II: XI—XIII vik. Kyiv: Naukova dumka.

Dovzhenok, V. Y. 1961. Davnoruski horodyshcha-zamky. *Arkheolohiia*, XIII, s. 95-104.

Dovzhenok, V. I. 1968. Storozhevye goroda na iuge Kievskoi Rusi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus. K shestidesiatiletiiu akademika Borisa Aleksandrovicha Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 37-45.

Dovzhenok, V. Y. 1975. Pro typy horodyshch Kyivskoi Rusi. *Arkheolohiia*, 16, s. 3-14.

Dorofeev, V. N., Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. 2002. Nauchnaia kontseptsiia prirodno-arkheologicheskogo muzeia-zapovednika «Kartamysh». In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu drevnikh pamiatnikov gornogo dela Donbassa (itogi polevogo sezona 2001 goda i perspektivy issledovanii)*. Alchevsk: DGMI, s. 53-64.

Zham, O. 2020. Terekhtemyrivska poromna pereprava v prostori ta chasi. In: Vovkodav, S. M. (ed.). *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh*. 1. Pereiaslav; Kamianets-Podilskyi: Ruta, s. 74-85.

Zakliuchenie. 2002. In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu drevnikh pamiatnikov gornogo dela Donbassa (itogi polevogo sezona 2001 goda i perspektivy issledovanii)*. Alchevsk: DGMI, s. 66-68.

Ivakin, V., Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun, M., Loznytsia, T. 2022. Khodosivka-Shaparnia — nove davnoruske selyshche. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r*, s. 92-94.

Kaharlytskyi… 2016. *Kaharlytskyi raion. Tsikavi mistsia Ukrainy: u pomich mandrivnyku* (online). Rezhym dostupu: http://ua.interestingukraine.kiev.ua/kyjivska-oblast/kaharlytskyj-rajon/ (Data zvernennia 20 zhovtnia 2016).

Karger, M. K. 1950. Razvaliny Zarubskogo monastyria i letopisnyi gorod Zarub. *Sovetskaia arkheologiia*, XIII, s. 33-62.

Karta… 1989. *Karta topograficheskaia 1 : 10000*. 1979—1990. Moskva: Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii. List M-36-63-V-v-3.

Kolesnikova, V. A. 2008. *Storinky zhyttia Vikentiia Khvoiky*. Kyiv.

Kuza, A. V. 1985. Ukreplennye poseleniia. In: Kolchin, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiia SSSR. Moskva: Nauka, s. 39-51.

Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Kuchera, M. P. 1975. Zahalna kharakterystyka horodyshch. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 3: Dovzhenok, V. Y. (ed.). Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 289-295.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Maksimov, E. V., Terpilovskii, R. V., Zelenetskaia, I. B. 1978. *Otchet o rabotakh Srednedneprovskoi ranneslavianskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1978 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/26.

Maksimov, E. V., Zelenetskaia, I. B. 1979. *Otchet o rabote Monastyrekskogo otriada Srednedneprovskoi slaviano-russkoi ekspeditsii IA AN USSR v 1979 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/26a.

Maksymov, Ye. V., Maksymov, S. Ye. 1989. Litopysne misto Zarub za danymy arkheolohii, istorii ta linhvistyky. *Arkheolohiia*, 1, s. 114-119.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1980a. Raskopki pamiatnikov I tys. n. e. v Srednem Podneprove. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 g*., s. 299, 300.

Maksymov, Ye. V., Petrashenko, V. O. 1980b. Horodyshche Monastyrok VIII—XIII st. na Serednomu Dnipri. *Arkheolohiia*, 33, s. 3-20.

Motsia, O. 2000. Zamky Kyivskoi Rusi yak sotsialnyi typ poselen. In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: studii z istorii XI—XVIII stolit*. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 22-37.

Motsia, O. P. 2014. Mista Pivdennoi Rusi: deiaki teoretychni problemy doslidzhen. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-57.

Motsia, O. P., Hotun, I. A., Petrauskas, A. V., Shakhrai, D. O. 2018. Malovidome davnoruske horodyshche na Serednomu Dnipri. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r*., s. 97.

Motsia, O., Hotun, I., Petrauskas, A., Shakhrai, D., Babenko, R., Chernovol, D. 2019. Davnoruske horodyshche v Hrebeniakh za rezultatamy novykh robit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 98-101.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Shakhrai, D. O., Kazymir, O. M., Hun, M. O. 2018. Pro roboty v Hrebeniakh na Kyivsh-

chyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 99-101.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv.

Pokhilevich, L. I. 1887. *Uezdy Kievskii i Radomyslskii. Statisticheskie i istoricheskie zametki o vsekh naselennykh mestnostiakh v etikh uezdakh i s podrobnymi kartami ikh*. Kiev: A. Davidenko.

Pokhilevich, L. I. 2005. *Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekh derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

Priakhin, A. D. 1995. *Arkheologiia i arkheologicheskoe nasledie*. Voronezh: Kvadrat.

Rybakov, B. A. 1965. Liubech i Vitichev — vorota «vnutrennei Rusi». In: *Tezisy dokladov sovetskoi delegatsii na I Mezhdunarodnom kongresse slavianskoi arkheologii v Varshave (sentiabr 1965 g.)*. Moskva: Nauka, s. 33-38.

Selo… 2022. Selo Hrebeni. *Zamky Ukrainy. Arkheolohiia ta starodavnia istoriia Kaharlytskoho raionu* (online). Rezhym dostupu: https://www.zamky.com.ua/kyyivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-kagarlytskogo-rajonu/#i-8 (Data zvernennia 23 chervnia 2022).

Soltys, O. B. 2006. Desiat rokiv Kyivskomu oblasnomu tsentru. In: Morhun, T. M. (ed.). *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti. Problemy, materialy, doslidzhennia*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 7, 8.

Sokhan, P. (ed.). 2004. *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687)*. Kyiv; Lviv: NTSh u Lvovi.

Tolochko, P. P. 1980. *Kiev i Kievskaia zemlia v epokhu feodalnoi razdroblennosti XII—XIII vekov*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1990. Zadachi istoriko-arkheologicheskogo izucheniia Iuzhnoi Rusi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.». Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-6.

Tolochko, P. P. 2008. Puti-dorogi Kievskoi Rusi. In: Tolochko, P. P. *Kyiv i Rus. Vybrani tvory 1998—2008 rr*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 316-330.

Funduklei, I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kiev: Feofil Gliksberg.

Shendryk, N. I. 1977. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Kyivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

Bing… 2019. *Web Mapping Service Microsoft Bing* (online). Rezhym dostupu: https://www.bing.com/maps/aerial (Data zvernennia: 20 kvitnia 2019).

I. A. Hotun, A. M. Kazymir,
O. V. Manigda, A. V. Borysov

THE FORGOTTEN CELL OF THE DNIPRO LINE OF FORTIFICATIONS

Within the village of Hrebeni on the middle Dnieper and in the surrounding area, a significant amount is known number of extraordinary archaeological sites, so it is not surprising that the study antiquities of the microregion were started by V. V. Khvoyka. Study of the region dates back to the second half of the last century, when in the field of view scientists got the sights from the time of primitiveness to the Middle Ages. One of it were mentioned only in passing and did not figure in the consideration of the settlement system on this one territory, even when analyzing the Dnipro fortified line, the system of which it was part of.

We are talking about the 12th century hillfort till the first half of the 13th century in the tract «Gorodishche» some along the Dnieper river, both from the settlement itself and from the fortified cell include Zarubintsi culture. The monument occupies what remains of the original right bank Dnieper and controls the old crossing of the river and settlement in the period of Kyivan Rus a hollow on the edge of the shore. The point is characterized by a well-thought-out system of fortifications, some of them was damaged by field fortifications during the Second World War and has been satisfactorily preserved to this day.

As a result of the work carried by the Northern Expedition of the Institute of Archeology on the monument contains materials of both named chronology and the age of primitiveness: the center of time Kyivan Rus' was preceded by the settlement of Trypillya culture. Collection gives an idea about some features of the life and population of the point, but to find out the construction of defensive ones buildings, the specifics of economic activity and household culture of residents are needed to continue research.

The first step was the creation using special Garmin Dakota 20 GPS navigator and Nikon NPL-332 laser also following by processing the received data using the ArcGIS 10.1 base software geoinformation system «Old Rus settlement Hrebeni», which will accumulate all cartographic, schematic, analytical and other necessary information about area. A number of plans, relief models, analytical terrain surfaces were produced, planar measurements of the item were carried out. This will contribute not only to the implementation of further fieldwork research with digital reference to the terrain, but also will simplify the development of the protected zone landmarks with the rendering of its boundaries in nature with the designation of reference mark.

Keywords: medieval period, hillfort, Kyivan Rus, Dnipro river line of fortifications, Hrebeni

Одержано 31.08.2022

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BORYSOV Artem, Ph. D. of History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HOTUN Ihor, Ph. D. of History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

КАЗИМІР Олександр Миколайович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KAZYMIR Oleksandr, Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8671-7077, e-mail: oleksandr_kazymir@iananu.org.ua.

МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, учений секретар, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MANIHDA Olha, Ph. D. of History, Academic secretary, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9819-8059, e-mail: manigda_olga@iananu.org.ua.